

Bir ‘Kurucu Öteki’ Olarak: Türkiye’de Gayrimüslimler

Dr. Elçin Aktoprak

Ankara – 2010

Bir 'Kurucu Öteki' Olarak: Türkiye'de Gayrimüslimler*

Dr. Elçin Aktoprak

Giriş

Osmanlı Döneminde Gayrimüslimler / 1915-Ermeni Tehciri

- I) 1923-1929: Cumhuriyetin İlk Dönemi
 - A) 1923-Nüfus Mübadelesi
 - B) 1927 tarihli 1151 Sayılı Yasa

- II) 1930'lar ve İkinci Dünya Savaşı Dönemi
 - A) 1934-Trakya Olayları
 - B) 1942-Varlık Vergisi

- III) Çok Partili Döneme Geçiş
 - A) 6/7 Eylül Olayları
 - B) 1930 Antlaşmasının Feshi ve 1964 Kararnamesi
 - C) Vakıflar Sorunu

- IV) 1980'den Günümüze
 - Misyonerliğe Bakış*

Sonuç

Kaynakça

* Bu çalışma 2008'de İHOP için hazırlanan aynı başlıklı raporun güncelleştirilmiş halidir.

GİRİŞ

Türkiye’de azınlık kavramı, çoğunluğu tanımlayan Türklük’e nazaran pek çok kişinin kafasının daha net olduğu bir kavramdır. Biz’den önce öteki’nin kim olduğu bilinmekte, küçük yaştan itibaren öğretilen vatana ve millete sadakat ilkesi temelinde azınlık bu sadakate sahip olmayan ve/veya her an ihanet etme potansiyeline sahip olan kişi/grup olarak kodlanmaktadır. Her ne kadar vatandaşlık bağı eşitlik ilkesi üzerinden devlet ve birey arasında yasal bir ilişki kursa da, uygulamada kimlerin eşitler arasında birinci, kimlerin daha az eşit olduğu bellidir. Bu statülerin ortaya çıkışı üzerine kafa yordüğümüzde karşımıza çıkan ilk kavram ise üst kimlik kavramıdır.

Üst kimlik, devletin bütünleşme sağlamak amacıyla vatandaşlarına biçtiği kimliktir¹ ve çoğu zaman ulusal kimlikle özdeş olarak kullanılır. Oysa ulusal kimlik sadece devletin tanımladığı bir kimlik olmanın ötesinde azınlık gruplarının kendilerini tanımlamak için kullandıkları (Ermeni ulusal kimliği, Arnavut ulusal kimliği, Kürt ulusal kimliği gibi) bir kimlik de olabilir. Fakat Türkiye’de üst kimlik ile çoğunluğun ulusal kimliği olan Türk kimliği bir arada ve özdeş bir şekilde inşa edilmiştir. Türk kimliğinin teritoryal bir kimlik olduğu iddialarına rağmen, bu kimliğin uygulamada teritoryal kimliğin ötesinde bir anlama sahip olduğu açıktır.

İster Türkiye’de ister başka bir ülkede olsun, devlet merkezli bir ulusal kimlik inşasında öteki’nin rolü ve konumu üst kimliğin temel girdilerindedir.² Öteki üst kimliğin inşa sürecinde şekillenen iç ve dış düşmanlarda somutlaşır. Merkezî iktidarın realist söyleminde dış düşman çoğu zaman diğer devletler ve/veya örgütler olarak şekillenirken, iç düşman ise genellikle azınlıkta olandır; devletin ve ulusun bekaasına tehdit olarak görülen, inşa edilen üst kimlik gömleğine bir türlü oturtulamayandır. Dış

¹ Baskın Oran, *Türkiye’de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama*, 4. B. , İstanbul, İletişim, 2008, s. 28.

² Elbette ki, öteki her türlü kimlik tanımında hayati bir role sahiptir. Öteki’nin ‘ben’ ya da ‘biz’in gözüyle değerlendirilmesi, farklı kılınması ve/veya reddedilmesi bütün kimlik inşalarında temeldir. Fakat öteki’ne yönelik tutum her kimlik inşasında benzerlik göstermez. Öteki hep vardır, ama her durumda mutlaka “yok edilmesi ve/veya bastırılması gereken” değildir.

düşmanla ittifaka gitme olasılığı yüksek olan potansiyel haindir iç düşman. Bastırılması devlet katında caizdir.

Bu çalışmada çoğunluk-azınlık ilişkisi bağlamında Türkiye'deki gayrimüslimlerin merkezi iktidarın gözündeki iç düşman portresi "kurucu öteki" kavramı kullanılarak tarihsel olarak ele alınmaya çalışılacaktır. Son dönemde yaşanan Rahip Santaro ve Hrant Dink cinayetleri ile Zirve Yayınevi katliamı gibi şiddet eylemleri bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Fakat çalışmanın amacı bu olayları ayrıntılarıyla ele almak değil, gayrimüslimlerin aleyhine olan bu olumsuz iklimin günümüze özgü olmadığını, Osmanlı'nın yıkılışından günümüze gayrimüslimlerin Türk ulusal kimliğinin inşasında bir 'kurucu öteki' olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktır.

Gayrimüslimlere yönelik bu olumsuz algının nasıl inşa edildiğine geçmeden evvel, neden gayrimüslimler için 'kurucu öteki' nitelendirilmesine gidildiğini açıklamak gerekmektedir. Bu tercihin ilk nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminde bir ulusal kimlik olarak Türk kimliğinin inşasında ilk ötekileştirilen kesimin gayrimüslimler olmasıdır.³ Bu ötekileştirme süreci cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte devam etmiş, yeni devlet bir yandan imparatorluktan kalan maddi-manevi yükleri omzundan atmaya çabalarken, bir yandan da kurucu antlaşması Lozan'da sadece gayrimüslimleri azınlık olarak tanıdığını belirterek millet sistemini laik devlete taşımıştır. Kürtler, Lazlar ve Çerkezler gibi Osmanlı döneminde Müslüman olmaları nedeniyle millet-i hakime içinde yer alan halklar Türklük çatısı altında asimilasyon politikalarına tabii tutulurken, cumhuriyetin ilk döneminde de gayrimüslimlerin Türk kimliğinden dışlanmasına devam edilmiştir.

Gayrimüslimler için 'kurucu öteki' sıfatının tercih edilmesinin ikinci nedeni ise Türkiye'de gelişen milliyetçi akımların gayrimüslim algısıdır. Çalışma boyunca bu milliyetçi akımlar dönemler bazında karşımıza çıkacağı için bu noktada ayrıntılı bir tanımlamaya gitmek gereksizdir. Fakat basitleştirerek ele almak gerektiğinde, Türkiye'de iki ana milliyetçi hattan bahsetmek mümkündür. Türkiye siyasal tarihinde modernleşmeci-aydınlanmacı bir kesim ile geleneksel-İslami bir başka kesim arasındaki

³ Bu portrenin diğer yüzünde de, örneğin Balkan milliyetçiliklerinde, Osmanlı'nın öteki figürü olarak yükselmesi söz konusudur. Dolayısıyla bir milliyetçiliğin biz'i diğerinin ötekisi olarak karşılıklı bir biçimde birbirini inşa etmiştir.

gerginlik/karşıtlık malumdur.⁴ Bu ikilik, merkez-çevre kavramlarıyla da açıklanmış, özellikle Şerif Mardin'in ünlü çalışması merkezi modernite, çevreyi de gelenekle açıklamaya gitmiştir.⁵ Buradan yola çıktığımızda Türkiye'deki iki ana milliyetçi akımı da bu paralellik üzerinden ele almak mümkündür. İlki, merkez, yani cumhuriyetin kurucu eliti tarafından geliştirilen, Kemalist milliyetçilik olarak da adlandırılan, özellikle yaşam standardının yükselmesi devletle ilişkisine bağlı olan küçük burjuvazi⁶ tarafından desteklenen, Türkiye Cumhuriyetini uygar devletler arasına sokma gayretiyle aydınlanmacı, laik ve halkı uygarlaştırma misyonuyla donanmış bir milliyetçiliktir.⁷ Çalışma boyunca bu tür milliyetçilik modernist-laik milliyetçilik olarak adlandırılacaktır.

İkincisi ise özellikle 1950'lerden itibaren çevrenin siyasi yaşama dahil olmasıyla birlikte gelişen, Türk kimliğini yukarıdan aşağıya değil, aşağıdan yukarıya doğru bir şekilde tanımlayan, çevrenin temel siyasi kavramı olan gelenekten yola çıkarak Türk kimliğini daha açık ve yoğun bir şekilde İslamla aynı kefede eriten bir milliyetçiliktir. Bu akımın halkı modernleştirme gibi bir gayesi yoktur. Modernleşmeden tam anlamıyla vazgeçildiğini söylemek de mümkün değildir. Ama bu tarz bir milliyetçi akımı besleyen asıl olarak modernleşmenin yarattığı sosyo-ekonomik ve siyasi sorunlardır. Milliyetçilik ezel ve ebed kavramlarına yapılan vurguyla bir geriye dönüş ülküsünün, altın çağa erme gayesinin aracı olarak işlev görmekte, "bugün" içinde "geçmiş" yeniden inşa edilerek varolan sorunlara kutsal bir çare aranmaktadır. Muhafazakâr sağ milliyetçilik ya da popülist milliyetçilik olarak da adlandırılabilir olan bu ideolojinin en radikal uçları faşizme kadar kaymaktadır. Bu çalışma boyunca bu akım da milliyetçi muhafazakârlık olarak adlandırılacaktır.⁸

Bu iki akımı doğrudan Fransız tipi ve Alman tipi milliyetçilik ayrışmasına paralel bir şekilde ele almak yanlıştır. Çünkü Türkiye siyasal tarihi açıkça göstermektedir ki,

⁴ Zafer F. Yörük, "Türk Siyasetinin Yapısal Analizi'nin Siyasal Analizi: 'Tarihsel Blok', 'Merkez-Çevre' ve Bastırılmışın Geri Dönüşü," **Mesele**, Sayı 24, Aralık 2008, s. 46.

⁵ Bkz. Şerif Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri," **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, Bütün Eserleri 6, İletişim, İstanbul, 2006, s. 35-118.

⁶ Nicholas Poulantzas, **Classes In Contemporary Capitalism**, London, Verso, 1978, s. 294.

⁷ Bugünün "ulusalcılığı" da bu tür bir milliyetçiliğin uzantısıdır. Her ne kadar bugün ulusalcılar siyasi olarak ideolojilerinde AB ve ABD karşıtlığını barındırsalar da, bu kesimin köken itibarıyla Batılı bir dünya algısına sahip olduğu, modern yaşamı Batılı değerler üzerinden betimlediği malumdur.

⁸ Türkiye'de milliyetçi muhafazakârlık ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Yüksel Taşkın, **Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya**, İstanbul, İletişim, 2007.

hem modernist-laik hem de milliyetçi muhafazakâr hareket bu iki tip milliyetçilikten de etkilenmiş ve kendi sentezini oluşturmuştur. İki hareketi Türk milliyetçiliği çatısı altında değerlendirdiğimizde Türk milliyetçiliğinin Fransız ya da Alman tipi değil, melez bir milliyetçilik olduğunu söylemek mümkündür.

Diğer yandan Türkiye'deki milliyetçi akımları iki ana akımdan ibaret saymak da yetersizdir. Uluslararası ve ulusal sosyo-ekonomik düzenin belli evrelerinde milliyetçi akımlar daha da çeşitlenebilmekte, ulusal kimlik tanımlamaları birleş(ebil)mekte ya da ayrılmaktadır.⁹ Fakat Türkiye'de var olan veya olmuş farklı milliyetçi hareketlerin modernist-laik ve milliyetçi muhafazakâr bu iki ana hattan beslendiğini de gözden kaçırmamak gerekmektedir. Konumuz için önemli olan nokta ise, iki ana hatta ayrılan bu iki milliyetçi akım içinde gayrimüslimlerin en başta gelen öteki olmasıdır.

Elbette her iki akımın devletin bekaasına verdikleri öncelik gibi başka ortak noktaları ve başka ortak ötekileri de mevcuttur; sosyo-ekonomik ve siyasal dönüşüme uygun bir şekilde zaman zaman kesişen kümeler genişlerken, zaman zaman da bu küme daralmaktadır. Fakat ne olursa olsun gayrimüslimler kesişen kümenin sabit elemanlarından biridir ve ilk ötekileştirilenlerdir. Hem ulusal kimlik içinde seküler İslamı eriten hem de dini ulusal birliğin temel unsuru kabul eden kesim¹⁰ için gayrimüslimler baştan itibaren kendilerinden her türlü melanet beklenen, devlet düşmanı, yabancıların işbirlikçisi olarak kodlanır ve her iki milliyetçi akım da kendi Türklük tanımında gayrimüslimlere yer vermemektedir. Misyonerliğin günümüzde ortak tehdit unsuru olarak yükselmesi bu bağlamda son derece açık bir örnektir. Her ne kadar son dönemde Hrant Dink ve Rahip Santoro cinayeti ile Zirve Yayınevi katliamının faileri daha milliyetçi muhafazakâr bir çizgiden gelmişlerse de, bu failerin eylemlerinin modernist-laik kesim tarafından sonuçları itibariyle eleştirilse de saikleriyle kabul gördüğü bilinmektedir.

Özetle, ister modernist-laikler ister milliyetçi muhafazakârlar tarafından tanımlansın her milliyetçilik gibi Türk milliyetçiliği de bir türdeşlik iddiasındadır ve bu

⁹ Bkz. Tanıl Bora, "Türkiye'de Milliyetçilik Söylemleri," **Birikim**, Sayı 67, Kasım 1994.

¹⁰ "Ulusal kimlik içinde seküler İslamı eriten" ve "dini ulusal birliğin temel unsuru kabul eden" kavramları için bkz. Ferhat Kentel, Meltem Ahıska, Fırat Genç, "**Milletin Bölünmez Bütünlüğü**" **Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik(ler)**, İstanbul, TESEV Yayınları, s. 2007, s. 72-78.

türdeşliğin temelini Müslümanlık oluşturmuştur.¹¹ "Müslüman-olmaklık Türklüğü başarabilmenin, Türk olabilmenin anahtar unsuruyken, Müslüman-olmamaklık da Türk olabilmenin önündeki 'doğal' bir engeldir."¹² Müslüman ama Türk olmayan halklar Müslümanlık işlevselleştirilerek Türklük içinde eritmeye çalışılmıştır. Oysa gayrimüslimler için böyle bir durum söz konusu değildir. Müslüman ama Türk olmayan halklara karşı asimilasyon, bastırma, yok sayma politikaları kullanılırken, gayrimüslimler için ayrımcılık, tasfiye, dışlama, yabancılaştırma kullanılmıştır. Elbette burada ne asimilasyon dışlamaya ne de dışlama asimilasyona yeğ tutulmaktadır. Vurgulanmak istenen, gayrimüslimlerin ilk ötekileştirilenler ve ilk ayrımcılığa maruz kalanlar olarak 'kurucu öteki' sıfatına sahip olmalarıdır. Çünkü Türk'ün ne olduğu bütün milliyetçi kesimler tarafından ilk olarak gayrimüslim olmamasıyla tanımlanmıştır.

Osmanlı Döneminde Gayrimüslimler

Osmanlı İmparatorluğu Ortadoğu ve Balkanlar'daki son imparatorluktur ve her imparatorluk gibi bünyesinde farklı kültürel gruplar barındırmakta, bu çokkültürlülüğü tek bir potada eritme gayreti göstermemektedir. Toplumsal yaşam da bu kültürel grupların farklılıkları göz önüne alınarak İslam hukuku uyarınca düzenlenmiştir. Bu çerçevede daha önceki İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı'da da gayrimüslimler Müslümanlardan daha aşağı bir statüde kalmalarına dikkat edilmek şartıyla padişahın tebaası olarak imparatorluk topraklarında yaşama hakkına sahip kılınmışlardır. Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren gayrimüslimlerin statüsü millet sistemi dahilinde düzenlenerek gayrimüslim cemaatlerin varlıklarını devam ettirmelerine imkan tanınmıştır.¹³

¹¹ LAHASÜMÜT: Baskın Oran tarafından önerilen bu kısaltma, laik, hanefi, sünni, Müslüman, Türk'ün, yani Türkiye'de makbul sayılan vatandaşın fiili niteliklerinin kısaltmasıdır. Bu çalışmada ileri sürüldüğü gibi Türk'ü tanımlayan ilk unsur gayrimüslim olmamaksa da, sadece bu unsur Türk'ü makbul kılmaz. Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca görülmüştür ki, Müslümanlığın makbul sayılması için de Hanefilik ve Sünnilik unsurları öne çıkmaktadır. Aleviliğin ötekileştirilmesi bu durumun en açık örneğidir. Laikliğin Türklüğün bir niteliği olarak kabulünün ise günümüzde özellikle modernist-milliyetçiler için geçerli olduğunu eklemek gerekmektedir.

¹² Mesut Yeğen, "Yurttaşlık ve Türklük," **Toplum ve Bilim**, Sayı 93, 2002, s. 210.

¹³ T. Tankut Soykan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler: Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü**, İstanbul, Ütopya Kitabevi, 2000, s. 4.

İslam hukuku uyarınca “zımni” olarak adlandırılan gayrimüslimler millet sistemi içinde devletin himayesi altındadırlar. Bu dönemde millet günümüzdeki anlamından uzak, İslam terminolojisinde belli bir dinsel cemaati adlandırmak için kullanılan bir kavramdır. Bu sistem bünyesinde gayrimüslimler Ortodoks Yunan, Ermeni ve Yahudi olmak üzere üç ana millete ayrılmışlardır. Bu sayı 19. yüzyılda daha da artacaktır. Genel olarak tüm gayrimüslim cemaatler millet-i mahkume olarak adlandırılırken, Müslümanlar da millet-i hakime olarak anılmaktadır.

Millet sistemi dahilinde gayrimüslimler inanç, ibadet ve eğitim alanlarında geniş bir özerkliğe sahiplerdir. Her milletin başında “millet başı” adı verilen bir dini şef vardır ve ömür boyu olmak üzere bu göreve gelir. Millet başının yetki alanı son derece geniştir. Cematinin mallarını, eğitim işlerini yönetmek ve cemaatin özel hukuk işlerini çözmekle görevlidir. Dinî, mali, hukuki işlerde gerekli giderleri karşılamak üzere cemaatinden vergi de toplayabilir. Dinî konularda yargılama ve ceza verme iktidarına da sahiptir. Önemli bir kısmı ibadethanelerin içinde ya da yanında olan cemaat okullarının işletilmesi ve buralarda eğitim verilmesi de yine millet başının ve diğer din adamlarının yetkisi altındadır. Millet başının en önemli görevlerinden biri ise cemaati ile Osmanlı yönetimi arasındaki köprü vazifesidir. Osmanlı yönetimi millet başını cemaatinin her türlü eyleminin sorumlusu kabul etmektedir.¹⁴

Özel hukuk alanında kendi dinsel kurallarına tabi olan gayrimüslimler, kamu hukuku alanında İslam hukukunun gayrimüslimlere yönelik kurallarına tabidirler. Ceza hukunda ise Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitlik mevcuttur; fakat İslam ceza hukukunun tamamının aynen gayrimüslimlere uygulanmasının imkânı da yoktur. Örneğin hamr, yani içki içme haddi gayrimüslimlere uygulanmamıştır. Fakat zina tüm dinlere göre haram sayıldığı için zina suçunu işleyen gayrimüslimler de cezalandırılmış, fakat uygulamada farklılıklara gidilmiştir.¹⁵

Görece olumlu bu tablonun diğer tarafında gayrimüslimler sosyal alanda önemli kısıtlamalara tabiidirler. Evlerinin farklı renk ve yükseklikte olması, kıyafetlerinin

¹⁴ Gülnihal Bozkurt, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar,” **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Vol. 43 (1–4), 1993, s. 52; Arus Yumul, “Azınlık Mı, Vatandaş Mı?,” **Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları**, der. Ayhan Kaya, Turgut Tarhanlı, İstanbul, TESEV Yayınları, 2005, s. 103–104, Soykan, **a. g. e.**, s. 5.

¹⁵ Bozkurt, **a. g. m.**, s. 51–52; Yumul, **a. g. m.**, s. 103–104, Soykan, **a. g. e.**, s. 130–134.

renklerinin ve kumaşının farklı olması, izinsiz ata binememek gibi sınırlamalar gündelik yaşamda millet-i mahkumeyi millet-i hakimeden ayıran noktalardır. Gayrimüslimlerin silah taşınması da yasaktır ve bu nedenle askerlik yapmamaktadırlar. Gayrimüslimlerin egemenlik ile ilgili üst düzey kamu görevlerinde bulunmaları da mümkün değildir.¹⁶

Osmanlı tebaası olmayan gayrimüslimlerin statüsü de yine İslam hukukuna göre belirlenmiştir. Darülharb'ten Darülislam'a gelen bu kişiler "harbi" olarak adlandırılmaktadır. Ticari nedenlerle Osmanlı topraklarına gelen harbilerin can, mal ve ırz güvenliği gibi temel hak ve özgürlükleri mevcuttur.¹⁷ Harbilerin din özgürlüğü ise ilk kez kapitülasyonlarla birlikte 16. yüzyıldan itibaren garanti altına alınmaya başlanmıştır.¹⁸

Görüldüğü gibi, Batı'da olduğu gibi Osmanlı'da da 19. yüzyıla dek kimliğin birincil tanımlayıcısı olarak din ön plana çıkmış ve toplumsal düzen millet sistemi dahilinde din temelinde örgütlenmiştir. Fakat 1789'la birlikte milliyetçilik Avrupa'ya kasıp kavurmaya başlayacak ve bu dalga ilk olarak Osmanlı tebaası gayrimüslimleri etkisi altına almaya başlayacaktır. Osmanlı toprakları çoğunluk milliyetçiliğinden önce Sırplar, Yunanlılar ve Ermeniler gibi gayrimüslim tebaa içinden yükselen azınlık milliyetçiliklerine sahne olmuştur. Bu önceliği kavramak için gayrimüslimlerin Osmanlı ekonomisindeki rollerine de değinmek gerekmektedir.

Osmanlı'da, Türkler daha çok tarım alanında üretimle uğraşıp yöneticilik yaparken, İstanbul'un alınışından itibaren ticaret ve zanaatın gayrimüslimlerin eline geçtiği görülmektedir. 18. yüzyıla dek ekonominin gelişmemiş olmaması birikimi de artırmadığından zenginle fakir arasındaki uçurum büyük oranda açılmamakta,¹⁹ sınıfsal farklılığın yoğun bir şekilde hissedilmemesi sınıf temelli dinsel bir çatışmayı da

¹⁶ İlber Ortaylı, "The Ottoman millet system and its social dimensions," **Boundaries of Europe**, Stockholm, Forskningsradnamnden, 1998, s. 121; Bozkurt, **a. g. m.**, s. 51-52; Yumul, **a. g. m.**, s. 103-104, Soykan, **a. g. e.**, s. 157'den Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlık Sorunu," **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. IV, İstanbul, İletişim, 1985.

¹⁷ Belkıs Konan, "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din Ve Vicdan Özgürlüğü," **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Vol. 57 (1), 2008, s. 168-169'dan Prof.Dr.Gülnihal Bozkurt; "İslam Hukuku'nda Müste'menler", Fadıl H.Sur'un Anısına Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 522, Ankara 1983, s. 361-379.

¹⁸ **Aynı makale**, s. 172-174.

¹⁹ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller**, İstanbul, Afa Yayınları, 1996, s. 84.

önlemektedir. 19. yüzyılda, Batı'nın Osmanlı ile ekonomik, siyasi ve sosyal alanda başlayan yakın temasına dek de bu durum olduğu gibi devam etmiştir.

19. yüzyıl Osmanlı için reform çağı olmuş, reform ise daha fazla masraf getirmiştir. Yenilenen ordu ve bürokrasi için gerekli finansmanın vergiler yoluyla karşılanamaması dış borcu, dış borç ise Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya müdahalesini artırmıştır. Borç veren devletler sermaye ve ticaret yatırımı konusunda imtiyazlar elde ederken, yabancı sermayeyi gayrimüslimler aracılığıyla imparatorluk topraklarına sokmuşlardır. Ucuz Avrupa malları ile rekabet edemeyen yerli sanayinin çöktüğü ve işsizliğin arttığı bu ortamda gayrimüslimlerin giderek zenginleşmesi, daha çok tarımla uğraşan Müslümanların dikkatini çekmiş ve yabancılara duyulan nefret yüzyıllardır bir arada yaşadıkları gayrimüslimleri de içine almıştır.²⁰

Bu gelişmeler Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasının kimliğinde de önemli değişikliklere sahne olmuştur. Genişleyen gayrimüslim orta sınıf, milliyetçilik akımının etkisine girmiş ve kendi cemaatinin bağımsızlık mücadelesini desteklemeye başlamıştır.²¹ Bu ortamda imparatorluğu kurtarmak için öne çıkan üç hareketten ilki Osmanlıcılık olacaktır. Bu yönde atılan ilk adım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayun'u, yani Tanzimat Fermanı'dır. Bu ferman ile tüm tebaanın hukuk önünde eşitliği kabul edilmekte, Osmanlıcılık ile de imparatorluk dahilinde yaşayan tüm halkların grup kimliklerini aşan bir ortak kimlik olarak Osmanlılık ön plana çıkarılmaktadır. Amaç, yükselen azınlık milliyetçiliklerini bu çoğul kimlik içinde törpüleyerek imparatorluğun devamını sağlamaktır.

Tanzimat Fermanı'nı 1856'da Islahat Fermanı takip edecek, tebaanın vatandaşa dönüştürülmesi sürecinde önemli bir adım daha atılacaktır.²² Bu fermanla cemaat şeflerinin yetkileri sadece dinsel alanla sınırlandırılmakta ve dünyevi yetkileri ellerinden alınmaktadır. Kişi, aile, miras hukuku alanlarında azınlıkların ve Müslümanların kendi

²⁰ Aynı eser, s. 84-86.

²¹ Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938), İstanbul, İletişim, 2001, s. 53'den Kemal Karpat, "Ottoman Ethnic and Confessional Legacy in the Middle East," *Ethnicity, Pluralism and the State in the Middle East*, Milton J. Esman and Itamar Rabinovich (ed.), Ithaca, Cornell University Press, 1988, s. 46; Karpat, a. g. e. , 85.

²² Füsün Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşruyetin Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İstanbul, İletişim, 2004, s. 25.

dini hukuklarının uygulanmasınaysa devam edilecektir.²³ Diğer yandan bu iki fermanla birlikte gayrimüslimlerin kamu hizmetine girme yasağı ve askerlik yasağı da kaldırılmaktadır. Kurulan eyalet ve sancak meclislerinde, kanun ve tüzük hazırlayan Şuray-ı Devlet'te de azınlık temsilcilerine yer verilmeye başlanmıştır.²⁴ 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi de dinî ilkelere bağımsız olarak ilk defa Osmanlı uyrukluğunun esaslarını belirleyecek ve hangi din ve mezhepten olursa olsun Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkesi Osmanlı olarak tanımlayacaktır.²⁵

Fakat Osmanlılık politikasının getirisi beklenildiği gibi olmamıştır. Bir yandan Müslümanlar kaybettikleri millet-i hakime statüsünden dolayı rahatsızlık duymakta, bir yandan da gayrimüslimler kendi cemaat yönetimlerinden vazgeçmek istememekte idirler.

Öte yandan bu dönemde Osmanlı'nın toprak kayıpları da hızlanmış, gayrimüslimlerin Batılı devletlerle ilişkileri giderek hem merkezi iktidarın hem de genel olarak Müslüman nüfusun gözüne batmaya başlamıştır. Balkanlar'daki toprak kayıpları ve Balkanlar'dan, Kırım ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya başlayan Müslüman göçü de Osmanlı'nın çok-dinli yapısını giderek ortadan kaldırmakta, devlet giderek İslamlaşmaktadır. Tam da bu dönemde devleti kurtarmanın bir diğer çaresi olarak Panislamizmin öne çıkması bu nedenle şaşırtıcı değildir. II. Abdülhamid dönemi Panislamizm ile anılacak, fakat bu ilaç da imparatorluğun dağılmasına deva olmayacaktır. 1908'de II. Meşrutiyet'le birlikte İttihat ve Terakki dönemi başlamıştır.

İttihat ve Terakki'nin devleti kurtarmak için sunduğu çare ise Türkçülüktür. Türk milliyetçiliği İttihat ve Terakki döneminde sistematik ifadesini bulacak, Osmanlılık politikasını terk eden İttihat ve Terakki, dönemin Batılı güçleriyle benzer bir şekilde, fakat çok daha geç bir tarihte ekonomik, siyasal ve toplumsal bir merkezileştirme hareketine girişecektir. Bu merkezileşmenin üstyapıdaki görüntüsü Türk ulusal kimliğidir.

Türkçülük elbette 1908'de birden bire ortaya çıkmamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı dilinin Türkçeleştirilmesiyle sınırlı bir hareket olarak şekillenmiş,

²³ Bozkurt, a. g. m. , s. 53

²⁴ Aynı makale, s. 52.

²⁵ Engin Işın, Bora İşyar, "Türkiye'de Ulus-Devlet ve Vatandaşlığın Doğuşu," **Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları**, der. Ayhan Kaya, Turgut Tarhanlı, İstanbul, TESEV Yayınları, 2005, s. 80–81, Bozkurt, a. g. m. , s. 53.

Balkanlar'daki Sırp, Yunan, Bulgar milliyetçiliklerine bir tepki olarak hız kazanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın toprak kaybının artması, özellikle Rusya'dan gelen Türkçü aydınların etkisiyle hareketin daha etkin ikinci evresine geçilmiş, Anadolu Turan ülküsüyle ilişkilendirilerek yeniden tanımlanmaya başlanmıştır.²⁶ Batılılaşma, ilerleme gibi reformist idealler artık Osmanlı aydınları için Osmanlılık'ta değil Türkçülükte ifade bulmaktadır.

Türkçü aydınların önemli bir kısmının İttihat ve Terakki kadrolarında yer alması merkezî iktidarın resmî olarak Türkçülüğü benimsemesinin arka planında yatmaktadır. Fakat bu resmî ideoloji değişiminin temel nedenlerinden biri Balkan Savaşları'nın ardından devletin Anadolu'ya çekilmesi, ikincisi de Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan gelen göçlerle birlikte Anadolu'daki Müslüman Türklerin sayısının artmasıyla Türkçülüğün toplumsal zeminini oluşturacak nüfusun Anadolu'da çoğunluk haline gelmesidir. İmparatorluğun en son milliyetçiliği olan Türk milliyetçiliği bu ortamda savunmacı bir refleksle gelişecek ve bu niteliğini günümüze dek koruyacaktır. 1913'ten itibaren İttihatçıların hiç değilse Anadolu'da tutunabilme umudu, Anadolu'nun Türkleştirilmesi ile gerçeğe dönüştürülmeye çalışılacaktır. Ulus inşa sürecinin temel unsurlarından biri olan vatan ihtiyacını karşılayan Anadolu coğrafyasıdır.

Millet sisteminin ayrılıkçılığa yol açtığı düşünüldüğü için İttihat ve Terakki asimilasyona yönelecek; asimilasyonun zorluğu oranında şiddete dayalı tedbirlere başvurmaktan kaçınmayacaktır. İronik olan, bir yandan millet sisteminden vazgeçilirken, diğer yandan asimilasyon politikalarının millet sistemi temelinde hayata geçirilmesi ve Kürtler, Lazlar, Arnavutlar gibi Müslüman unsurların Türk kimliği içinde asimilasyona maruz kalmalarıdır. Gayrimüslimler içinse asimilasyon değil, ayrımcılık geçerlidir.²⁷

Gayrimüslimlere yönelik ayrımcı politikalar ilk olarak ekonomik alanda uygulamaya girecektir. Yerel ekonomide meydana gelen tahribatın sonuçlarından zarar gören bir sınıfın, küçük burjuvazinin üyesi olan İttihatçılar,²⁸ ekonomide *millileştirme* politikasıyla işe başlayacaklardır. Bu politika *milli iktisat* politikası olarak da

²⁶ Büşra Ersanlı, **İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu (1929–1937)**, İstanbul, İletişim, 2003, s. 75.

²⁷ Yıldız, **a. g. e.**, s. 81-82; Ali Tuna Kuyucu, "Ethno-religious 'unmixing' of 'Turkey': 6-7 September riots as a case in Turkish nationalism," **Nations & Nationalism**, Vol. 11 (3), 2005, s. 369.

²⁸ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995, s. 55.

anılmaktadır. Anadolu'nun homojenleştirilmesi dahilindeki hedeflerden biri yabancılarla birlikte onlara aracılık yapan ve Osmanlı ekonomisinde sahip oldukları konum göze batan gayrimüslimlerin ekonomiden tasfiyesi ve yerlerinin Müslüman-Türkler tarafından doldurulmasıdır. Bu çerçevede 1913'te yerli girişimciyi yabancı şirketler karşısında desteklemek için Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmış, 1914'de kapitülasyonlar İttihat ve Terakki tarafından kaldırılmış, ardından milli girişimleri desteklemek üzere bir milli banka kurulmuştur. Halk, İttihatçılar tarafından zanaat öğrenmeye ve yerli malı kullanmaya çağrılmaktadır.²⁹

Bu dönemde gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketler içinde olması ve işgal güçleriyle işbirliğine gitmesi, gayrimüslimlere yönelik reformların sürekli dış güçlerin teşvikiyle gündeme gelmesi de gayrimüslimlerin dış güçlerin maşası olarak kodlanmasını beraberinde getirmektedir.³⁰ Birinci Dünya Savaşı boyunca gayrimüslim karşıtlığı halk arasında da yayılacak, bu ortamın çıktısı 1915 Tehciri olacaktır.

1915-Ermeni Tehciri

19. yüzyılın sonlarından itibaren yok olma korkusuyla gelişen Türk ulusal kimliği, bu korku içinde Osmanlı bünyesindeki diğer halkları ve özellikle gayrimüslimleri Türk varlığına yönelik önemli bir tehdit olarak algılamış,³¹ bu algılama, İttihatçıların Anadolu'yu Türk yurdu haline getirmek için attıkları önemli adımlardan biri olarak 27 Mayıs 1915'te "Geçici Tehcir Yasası"nın çıkarılmasına neden olmuştur. İleri sürülen resmî neden Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan kurma gayesiyle Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusuna katılmaları ve Doğu Anadolu'daki Ermeni ayaklanmalarıdır. Özetle, resmî görüşe göre Ermeniler ihanetlerinin bedelini ödemişlerdir.

Bu çalışmanın amacı Ermeni Tehciri'ni incelemek değildir; fakat 1915'in gayrimüslimlere yönelik ayrımcılığın zor ve şiddet kullanılarak gerçekleştirilmiş ilk köşe

²⁹ Karpat, a. g. e., s. 87; Ahmad, a. g. e., s. 65-67; Baskın Oran, **Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 5. B., 1999, s. 61.

³⁰ Ayşe Kadioğlu, "Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği," **Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara**, İstanbul, Metis, 2008, s. 36-39.

³¹ Taner Akçam, "Türk Ulusal Kimliği üzerine Bazı Tezler," **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 61.

taşı olduğunu ve böylece başlayan gayrimüslimlerin göç hikayesinin Türk kimliğinin inşa sürecinde merkezi bir role sahip olacağını göz ardı etmemek gerekir. Çünkü göç, ister zorunlu ister gönüllü olsun, öteki'ni saf dışı bırakmanın önemli araçlarından biridir.³²

D) 1923–1929: Cumhuriyetin İlk Dönemi

Milli Mücadele dönemi, ulusal kimliğin inşasından önce ulus devletin kurulmasına öncelik verilen bir dönemdi. Ulus devletin kurulması için gerekli mücadelede çoğunluğu köylü olan halkın desteğine ihtiyaç duyulmaktaydı ve bu kesimi mücadele içine çekerken kafalarını karıştırmadan, uğruna savaşabilecekleri bir hedef göstermek gerekiyordu. Bu hedef, saltanatı kurtarmak, batıda hristiyan yabancı işgaline karşı direnmek (ki, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali tetiği çekti), doğuda ise bir Ermeni devletinin kurulmasını önlemektir. Bu ortamda pragmatizm kaçınılmazdı. Tanzimat ile başlayan laikleşme eğilimi geçici de olsa tersine çevrilmişti. İslam milleti gavura karşı seferber ediliyordu.³³

Bu seferberlik başarıyla tamamlanıp cumhuriyet kurulduğunda, laiklik yeniden ve resmen benimsense de seferberliğin harcı olan İslam bir anda terk edilemedi. Özellikle Sevr Antlaşması Türk milliyetçileri için bir referans noktası haline gelmişti. Sevr'de Ermenistan'a verilen bağımsızlık, bu kesimler için gayrimüslimlerin Lozan'la yeniden kurulan devletin vatandaşı olsalar da makbul vatandaşı sayılmalarını güçleştirmişti.³⁴ Yeni cumhuriyet Müslüman-Türklerin omuzları üzerinde yükseliyordu ve Müslüman-Türk tanımı, gayrimüslimler hariç Anadolu topraklarındaki tüm halkları kapsayacak bir genişlikteydi. 1920'de Misak-ı Milli ile ulus inşa sürecinin devam edeceği sınırlar da belirlenmiş, irredantizm, yani Turan ülküsü çoktan reddedilmişti.³⁵ İttihatçıların başlattığı

³² Ahmet İçduygu, Şule Toktaş, B. Ali Soner, "The politics of population in a nation-building process: emigration of non-Muslims from Turkey," *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 31 (2), February 2008, s. 359.

³³ Yıldız, a. g. e., s. 128; Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali*, İstanbul, Birikim Yayınları, 1999, s. 116.

³⁴ Ahmet İçduygu, Özlem Kaygusuz, "The Politics of Citizenship by Drawing Borders: Foreign Policy and the Construction of National Citizenship Identity in Turkey," *Middle Eastern Studies*, Vol.40 (6), November 2004, s. 37.

³⁵ Milli mücadele döneminde Mustafa Kemal liderliğindeki Türk milliyetçiliği "ulusal" tanımını kendi sınırlarını dışına taşırmamış, irredantist bir politika gütmemiştir. Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 48.

ulus devletin inşası Kemalîstler zamanında yeni cumhuriyetin sınırları dahilinde tamamlanacaktı.

Türkiye'nin bir ulus devlet olarak teritoryal, ulusal ve siyasal sınırları 29 Ekim 1923'ten önce, 24 Temmuz 1923'te bir uluslararası anlaşmayla, Lozan Barış Antlaşmasıyla ortaya çıktı.³⁶ Lozan teknik bir anlaşma olmanın ötesinde yeni kurulacak devletin modern ve laik bir devlet olarak Osmanlı'dan farklı bir yöne evrileceğinin açık bir göstergesiydi. Antlaşma aynı zamanda yeni cumhuriyetin vatandaşlık tanımına dair de işaretler sunuyor, gayrimüslimlerin yeni kurulacak devletteki statüsünü belirleyen ilk belge olarak önem kazanıyordu. Antlaşmanın Azınlıkların Korunması başlıklı III. Kesim'inde sadece gayrimüslimler azınlık olarak tanımlanmıştı.

Böylece Osmanlı'nın çöküş döneminden cumhuriyetin kuruluş dönemine geçerken dışlanan gayrimüslimlerin ötekiliği'nin yeni kurulan ulus devlette de devam edeceği bir uluslararası belge ile açığa çıkıyordu. Gayrimüslimler bu sefer millet sistemi içinde değil, ulus devletin yasallığı içinde azınlık statüsüne tabi oluyorlardı. Değişen, bu statünün ulus devletin yasal çerçevesi ve dönemin gelişen azınlık hakları söyleminin içinde inşa edilmesi idi.

Lozan ile gayrimüslimlere tanınan haklar şunlardır:³⁷

³⁶ İçduygu, Kaygusuz, **a. g. m.**, s. 29.

³⁷ Lozan'da sadece gayrimüslimlere tanınan haklar MC güvencesi altına alınmıştır; fakat Lozan sadece gayrimüslimlere değil, Türkçeden başka dil konuşan Türkiye vatandaşlarına, Tüm Türkiye vatandaşlarına ve Türkiye'de oturan herkese belirli haklar tanımaktadır.

"Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyrukları": Mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanma hakkına (Md. 39/5) sahiptirler. Elbette bu grubun hakları, doğal olarak, diğer gruplarınkini de içermektedir.

"Tüm Türk uyrukları": Din, inanç veya mezhep farkının ayrımcılığa yol açmaması (Md. 39/3); gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde istediği bir dili kullanma hakkı (Md. 39/4). Bu grubun hakları, doğal olarak, Türkiye'de oturan herkesi de içermektedir.

"Türkiye'de oturan herkes": Milliyet, dil, soy ya da din ayrımı olmaksızın yaşam ve özgürlük hakkı (Md. 38/1); inancına, dinine ya da mezhebine karışılmaması (Md. 38/2); din ayrımı gözetilmeksizin yasa önünde eşitlik hakkı (Md. 39/2). Bu grubun hakları bunlardan ibarettir.

Bu niteliğiyle Lozan bir insan hakları metni olarak okunabilir. Bu hakların uluslararası güvence altına konmaması da ihlalini meşrulaştırmaz. 340 sayılı yasayla Lozan iç hukuka aktarılmış olduğundan, Türkiye bunları uygulamakla yükümlüdür. Üstelik de Türkiye 1982 Anayasası'nın 90/5. maddesi "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanu hükmündedir. Bunlar hakkında anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz" dediği için, Lozan anayasayla en azından eşit değerdedir. Bu madde, Mayıs 2004'teki anayasa değişikliğinden sonra daha da vurgulanmış ve Lozan'ın ilgili yasaların üstünde olduğu açıkça belirtilmiştir: "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkacak uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır." Oran, **Türkiye'de Azınlıklar**, s. 72-74.

- Dolaşım ve göç etme konusunda bütün Türk uyruklarına uygulanan özgürlük (Md.38/3); Müslümanların yararlandığı aynı medenî ve siyasal haklardan yararlanma hakkı (Md.39/1);
- Giderlerini ödeyerek her türlü kurum (vakıf, okul vb.) kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini kullanmak ve ayinlerini yapmak konularında eşit haklar (Md. 40);
- Önemli bir oranda oturdukları il ve ilçelerde, anadillerinde öğretim yapabilmeleri için, çeşitli bütçelerden (devlet, belediye vd.) hakkaniyete uygun pay alma hakkı (Md. 41/ 1 ve 2);
- Aile ve kişi statüleri konusunda gelenek ve göreneklerine saygı (Md.42/1);
- İnançlarına aykırı davranışta bulunmaya ve hafta tatilinde (Lozan'ın imzası tarihinde bu tatil cuma günüydü) resmî işlemleri yerine getirmeye zorlanamama (Md. 43).

Bu haklar açıkça Müslüman olmayan Türkiye vatandaşlarına tanınan haklardır; yani günümüzde de hâlâ ileri sürüldüğü gibi sadece üç büyük gayrimüslim cemaat olan Rumlara, Ermenilere ve Yahudilere değil, aynı zamanda Süryaniler, Keldaniler vb. diğer gayrimüslim Türkiye vatandaşlarına da tanınmışlardır. Fakat uygulamada bu haklardan sadece Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler yararlanmışlardır. Üstelik onlar da uygulamada pek çok hak ihlaline maruz kalmışlardır ve kalmaktadırlar: Md. 40'a rağmen okullara yasadışı müdahaleler yapılmaktadır; ruhban okulları kapatılarak gayrimüslim din adamı yetiştirmek önlenmektedir; Md. 41/2'de sözü edilen maddi katkılar verilmemektedir; Md.42/2'deki özel komisyonlar uygulama görmemiştir; özellikle de Md. 42/3'de gayrimüslim vakıflarıyla ilgili olarak getirilmiş haklar Ocak 2003'te çıkarılan AB Uyum Paketine kadar uygulanmamıştır; bu vakıfların dışındaki vakıfların lehine ve gayrimüslim vakıfları aleyhine ayrımcılık yapılmıştır.³⁸ Bu hak ihlallerinin temelinde yatan sorun, yasalarda yer alan zihniyet ile uygulamadaki zihniyetin farklılığıdır ki, bu sorun günümüze dek varlığını korumuştur.

³⁸ Aynı eser, s. 72.

Lozan'da Türkiye Cumhuriyeti'nde kimlerin azınlık sayılacağı belirtilirken, kimlerin Türk vatandaşı sayılacağı da cumhuriyetin yeni yasalarında kendisine yer buldu. Cumhuriyet kurulduktan sonra modernist-laik milliyetçilik, esas olarak teritoryal bir milliyetçilik anlayışı dahilinde vatandaşlarını belirledi. 1924 Anayasası'nın 88. maddesiyle, din ve ırk farkı gözetilmeksizin tüm Türkiye ahalisinin Türk olduğu söylenerek vatandaşlığın hukuki tanımı yapıldı.³⁹ Fakat ileride ayrıntılı olarak görüleceği gibi uygulamada Türk olmanın şartları Türkiye ahalisi olmakla sınırlı değildi ve bu durum vatandaşlığın yaratması gereken eşitlik ilkesini zedeleyecekti.

Yeni cumhuriyetin bu ilk yıllarında Şeyh Sait İsyanı'nın ve Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyiminin de gösterdiği bir meşruiyet krizi mevcuttu. Bu meşruiyet krizini aşabilmek için de yeni hükümet ulusal kimliğin inşa sürecini yoğunlaştırdı.⁴⁰ Bu inşa sürecinde asimilasyon ve dışlama pratikleri birlikte işliyordu. Dışlanan ilk grup ise yine gayrimüslimlerdi.

İttihat ve Terakki'nin Anadolu'yu homojenleştirme ve milli iktisat politikaları cumhuriyet döneminde de devam ettiriliyordu. 1923'te gayrimüslim tüccarlar İstanbul Ticaret Odası'ndan tasfiye edilmişti. 1926'da çıkarılan 805 sayılı kanun ile iktisadi müesseselerde mecburi Türkçe kullanımı şart kılındı.⁴¹ Aynı yıl, yazılı olmayan tebliğlerle, yabancı şirketler, personellerinin %75'nin Müslüman-Türk olması için baskıya maruz kaldı.⁴² Yine 1926'da, 788 sayılı Memurin Kanunu ile memuriyete giriş koşullarına vatandaşlıktan hiç söz etmeyip "Türk olmak" şartı konularak gayrimüslimlere devlet kapısı da kapandı. Bu kanun 1965'e dek yürürlükte kalacak, 1965'te çıkarılan 657 sayılı kanunla devlet memuru olmak için sadece Türk vatandaşı olmak şartı aranmaya başlanacaktı.⁴³

³⁹ 1924 Anayasa için bkz. <<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>>

⁴⁰ Bora, a. g. e., s. 21–22.

⁴¹ 1926 İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun, <<http://www.turckekampanyalari.org/Yasa.asp?Sira=1>>

⁴² Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, 7. B., İstanbul, İletişim, 2004, s. 115'ten İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir L. Lindsay'den Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e rapor: FO 371/8 Şubat 1926 tarihli ve E1072/373/44 numaralı belge.

⁴³ Yeğen, a. g. m., s. 207'den Ayhan Aktar, "Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan "Türkleştirme" politikaları," **Tarih ve Toplum**, No. 156, 1996, s. 11; Soner Çağaptay, "Citizenship policies in interwar Turkey," **Nations & Nationalism**, Vol. 9 (4), 2003, s. 603.

1922’de yapılan bir anket çalışması ile İstanbul burjuvazisinin etnik kompozisyonu çıkarılmıştı. İstanbul’da ithalat ve ihracat ile uğraşan Müslüman-Türklerin oranı % 4’ü geçmiyordu.⁴⁴ Piyasanın ne ölçüde gayrimüslimlerin elinde olduğuna yönelik bu çalışmalar 1923’ten sonra da devam ettirildi. Ticaret Bakanlığı İstatistik Şubesi’nin tüm sigorta şirketi temsilciliklerine yolladığı anket formunun özellikle ikinci bölümünde, şirketlerde çalışan işçi ve memurların maaş kategorilerine göre ayrıntılı dökümleri Müslüman Türkler, Gayrimüslim Türkler ve yabancılar başlıkları altında istendi ki, on altı yıl sonra Varlık Vergisi mükellefleri de aşağı yukarı aynı şekilde ayrıma tabi tutulacaktı.⁴⁵ Resmî yaptırımlar özellikle işgal döneminde ittifak devletleriyle iş bağlantısı kurmuş gayrimüslim firmalara yönelikti. Ayrıca yabancı firmalara gayrimüslimler yerine Türkleri çalıştırılmalarına yönelik bir baskı da uygulanıyordu.⁴⁶ İngiliz Dışişleri Bakanlığının raporlarına göre sadece 1926’da işten çıkarılan Rumların sayısı 5000’di.⁴⁷

Görüldüğü gibi, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde bir yandan halkçılık ilkesi gereği sınıf ayrımı reddedilirken, diğer yandan gayrimüslimlerin sınıfsal üstünlüğü kabul edilerek, bu sınıfın gayrimüslimler yerine Müslüman-Türklerden oluşması için gayret sarf ediliyordu. Elbette bir taraftan da gayrimüslim vatandaşlara işgalcilerle işbirliği yapmış olmanın cezası çektiriliyordu ki, bu ceza öde öde bitmeyecekti. Dolayısıyla, cumhuriyet kurulduğunda, savaş yıllarının gayrimüslimler üzerinde bıraktığı hain damgası sıcaklığını koruyor ve halk arasında devam eden öfke de, ulus devletinin ve ulusal kimliğin inşasında seçkinlerin elini rahatlatıyordu.

Müslüman-Türk tanımının genişletilmesiyle bir yandan Osmanlı millet sistemi devam ettirilmekte, diğer yandan Lozan’da azınlık olarak kabul edilen gayrimüslimlerin siyasi ve ekonomik hayattan tasfiyesine yönelik çabalarla bu mirasın kültürel zenginliği

⁴⁴ Aktar, **a. g. e.**, s. 56’dan M. Koraltürk, **Türkiye’de Ticaret ve Sanayi Odalarının Tarihsel Gelişimi: 1880–1952**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, 1999, s. 104–105; Alexis Alexandris, **The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974**, Athens, Center for Asia Minor Studies, 1992, s. 110-111.

⁴⁵ Aktar, **a. g. e.**, s. 116’dan İstanbul’daki İngiliz Elçisi Sir L. Lindsay’dan Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain’e rapor: FO 371/9 Mayıs 1926 tarihli ve E3016/373/44 numaralı belge.

⁴⁶ Dilek Güven, **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6/7 Eylül Olayları**, 2. B., İstanbul, İletişim, 2006, s. 109-110.

⁴⁷ Aynı eser, s. 110’dan PRO FO 371/13811/E2514, İstanbul Başkonsolosluğu Raporu, 21.05.1929.

reddedilmekteydi.⁴⁸ Her ne kadar 1928’de başlayan Vatandaş Türkçe Konuş kampanyası gayrimüslimlere yönelik dışlayıcı değil, asimilasyoncu bir politika olarak yorumlanma olanağına sahipse de,⁴⁹ bu kampanya hem sadece gayrimüslimlere yönelik değildi, hem de gayrimüslimleri Türk ulusal kimliğine dahil etme gayesi “sorun çıkarmasınlar”dan öteye gitmiyordu. Kampanya cumhuriyet seçkinleri tarafından başı çekilen Türk milliyetçiliğinin hem Fransız hem de Alman milliyetçiliğinin etkisi altında melez bir milliyetçilik olarak şekillenmesinin önemli örneklerinden biriydi. Bir yandan ulusal kimliğin dil üzerinden birliği vurgusu gündeme geliyor ama bu dilsel birlik çağrısının özünde ayrımcı bir zihniyet olduğu uygulamada ortaya çıkıyordu; çünkü Türkçe konuşmayan gayrimüslimler dilsel birlik çağrısına uysalar da zaten din üzerinden dışlanmaya devam ediliyorlardı.

Mustafa Kemal’in “Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türk halkına Türk milleti denir”⁵⁰ cümlesi de “Ne Mutlu Türküm Diyene!”de somutlaştırılan hukukî vatandaşlık tanımını bir kenara atmakta ve gayrimüslim azınlığa bakışı üstü kapalı olarak yansıtmaktaydı. Yahudiler dışında, dış güçlerle işgal döneminde işbirliğine giden gayrimüslimler bu “kuran” terimince kapsamıyordu⁵¹ ki, Yahudiler de gayrimüslim düşmanlığı dahilinde paylarına düşeni 1922’den itibaren almaya başlamışlardı. Daha 1922’de *İleri* gazetesi, “Kanımızı Emenler” başlığı ile Yahudileri hedef gösteriyor; kaçan Rum ve Ermeniler giderken Yahudileri de götürmedikleri için hayıflanıyordu.⁵²

Bu dönemde gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik öne çıkan iki olay 1923- Nüfus Mübadelesi ve 1927’de çıkarılan 1151 sayılı yasa oldu. İlki zorunlu olarak Anadolu’dan Rumları tasfiye ederken, ikincisi İmroz ve Bozcaada’nın millileştirilmesi kampanyası ile adaların büyük çoğunluğunu oluşturan Rumları dolaylı yoldan göçe zorluyordu.

⁴⁸ Bora, a. g. e. , s. 38–39.

⁴⁹ Bkz. Rifat N. Bali, “The politics of Turkification during the Single Party period,” **Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities**, ed. Hans-Lukas Kieser, London, I. B. Tauris & Company, Limited, 2006, s. 43–47.

⁵⁰ Yıldız, a. g. e. , s. 146’dan Afet İnan, **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969’dan s. 18.

⁵¹ Aynı eser, s. 146.

⁵² Avner Levi, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler**, 2. B., İstanbul, İletişim, 1998, s. 25

A) 1923-Nüfus Mübadelesi

Ermeni Tehciri'nin ardından Anadolu'nun gayrimüslimlerden “temizlenmesi”ne yönelik atılan ikinci büyük adım, 30 Ocak 1923'te Lozan'da Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme oldu.

Müslüman ve Yunan azınlıkların zorunlu değiş-tokuşu ile ulus devletin dinsel azınlıklardan kurtulma politikası bir sözleşme yoluyla hayata geçirilerek devletler hukukunda bir emsal teşkil etti.⁵³ Aslında nüfus mübadelesi Balkan savaşlarından beri gönüllü olarak gerçekleşmekteydi. Balkanlar'daki Müslümanlar Osmanlı'nın toprak kaybı ile birlikte Anadolu'ya göç ederken, göç edenlerin baskısı ve Yunanistan'ın yenilgisi üzerine yaklaşık 1.000.000 Rum da Yunanistan'a göç etmişti.⁵⁴

Mübadeleye yönelik görüşmeler sırasında Türkiye mübadelenin sınırlarını olabildiğince geniş tutmaya çalışıyor, Yunanistan ise savaş sonrasında yeni göç dalgasının yaratacağı ekonomik, sosyal, psikolojik ve siyasal sorunlar nedeniyle mübadele sınırını dar tutmak istiyordu. Özellikle yüzyıllardır Yunan halkının kültürel merkezi olmuş İstanbul tamamen terk edilmek istenmiyordu.⁵⁵ Sonunda, Yunan ya da Türk uyruklu İstanbul Rumları ve Batı Trakya Müslümanları hariç Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dinine mensup Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Yunan uyrukluların 1 Mayıs 1923'ten itibaren zorunlu mübadelesine karar verilerek anlaşma imzalandı.

Mübadelelerin ilk sonuçları ekonomide ortaya çıktı. Türkiye'den gelen ve çoğu ticaret ile uğraşan Rumların Yunan ekonomisine entegrasyon süreci, bu süreçte alınan dış borçlar nedeniyle Yunanistan'ın kısa vadede giderek daha fazla Batı'ya bağımlı hale gelmesini sağlamıştı; fakat uzun vadede göç edenlerin sınıfsal nitelikleri nedeniyle Yunan ekonomisi mübadeleden kârlı çıktı.⁵⁶

⁵³ Aktar, **a. g. e.**, s. 18–19.

⁵⁴ Aktar, **a. g. e.**, s. 26–27; Melek Fırat, “1923–1939 Yunanistan'la İlişkiler,” Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kuruluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, 4. B. , İstanbul, İletişim, 2001, s. 329.

⁵⁵ Fırat, **a. g. m.**, s. 329–332.

⁵⁶ Aktar, **a. g. e.**, s. 20–22.

Türkiye'nin ise muhacirleri ekonomiye entegre etmek üzere hazırladığı detaylı bir planı yoktu. Yunanistan'dan gelen Müslümanlar, Rumların terk ettikleri yerlere yerleştirileceklerdi, fakat Rumların ardından kalan malları önemli bir ölçüde yerli halk sahiplenmişti. Dolayısıyla ilk karşılaşılan sorun yerli halkın elinden bu malların alınarak muhacirlere verilmesi oldu. Muhacirlerin büyük çoğunluğunu köylüler oluşturduğu için, gelenlerin üretmeye alıştıkları ürünlerin ya da benzerlerinin yetiştiği yerlere yerleştirilmesine de gayret edildi. Fakat bu gayret de aksaklıkları önlemedi. Az da olsa göç eden kentli muhacirlerin sorunları ise daha farklıydı. Savaştan yeni çıkan Türkiye'de İstanbul dışında pek pastacı ya da lüks terzi ihtiyacı yoktu.⁵⁷

Türkiye, tehcir ve ardından gelen mübadele ile sadece Ermeni ve Rum sermayedarları değil, emekçileri de kaybetti. Nitelikli işgücü kaybı ve gayrimüslimlerden kalan malların üzerine oturan Ankara destekli Müslüman-Türk tüccarların kendilerine yapılan tüm yardımlara rağmen bilgisizlik ve deneyimsizlikleri yüzünden gidenlerin yerini dolduramamaları, yeni kurulan cumhuriyet ekonomisi için önemli bir darbeydi.⁵⁸

1923 sonrasında sadece İmroz, Bozcaada ve İstanbul'da az sayıda Rum kaldı ki, onların da kendilerine duyulan tüm güvensizliğe rağmen milliyetçi bir politika yürütecek halleri yoktu.⁵⁹ Kalanların geleceği artık Türk-Yunan ilişkilerinin seyrine göre şekillenecekti.

Mübadeleye tabi tutulanların din kriterine göre belirlenmesi, yeni seçkinlerin Osmanlı millet sistemi mirasını ve Milli Mücadele döneminin birleştirici unsuru olan İslam'a vurguyu devam ettirdiklerinin bir göstergesiydi. Sadece Rumlar değil, Türk kökenli Rum Ortodokslar da mübadeleye tabi tutulmuştu.⁶⁰

B) 1927 tarihli 1151 Sayılı Yasa

⁵⁷ Mehmet Ali Gökaçtı, *Nüfus Mübadelesi Kayıp Bir Kuşağın Hikayesi*, İstanbul, İletişim, 2. B., 2004, s. 242-248, 258-259.

⁵⁸ Aynı eser, s. 49-51.

⁵⁹ Rifat N. Bali, Arus Yumul ve Foti Benlisoy, "Yahudi, Ermeni ve Rum Toplumlarında Milliyetçilik," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik*, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 923.

⁶⁰ Yıldız, a. g. e., s. 133.

Lozan Antlaşması'nın 14. Maddesine göre, Türk egemenliği altında kalan İmroz ve Bozcaada, yerel yönetim ile can ve mal güvenliği bakımından, Müslüman-olmayan yerli halka gerekli bütün güvenceyi sağlayan, yerel unsurlardan kurulu bir özel yönetim örgütünden yararlanacaktır. Bu adalarda düzenin korunması, bu öngörülen yerel yönetim örgütünün aracılığıyla yerli halktan seçilmiş ve bu örgütün emrinde bulunan bir polis kuvvetince sağlanacaktır.⁶¹

Dolayısıyla, Lozan'ın 14. maddesi ile nüfuslarının neredeyse tamamını Rumların oluşturduğu İmroz ve Bozcaada'ya teritoryal bir özerklik verilmektedir. Ayrıca bu iki adanın halkı *etabli* kabul edilerek mübadeleye de tabi olmamışlardır. Fakat 1923'te Lozan'da verilen bu özerklik hiçbir zaman uygulanmadığı gibi, 1927'den itibaren uygulanan politikalar ve çıkarılan yasalarla da devlet doğrudan olmasa da dolaylı olarak adaların halkını göçe zorlamıştır.

Bu bağlamda göze çarpan ilk örnek 1927'de çıkarılan 1151 sayılı yasanın 14. maddesidir. Bu maddeyle İmroz ve Bozcaada'daki Rum okullarında okul saatleri dahilinde Rumca tedrisat yasaklanmıştır. Sonradan bu okullar Milli Eğitim Bakanlığı'nın 29.7.1964 tarihli 2690 sayılı kararıyla kapatılmış, mülkleri de 25.9.1964 tarihli 701-16/0-41156 sayılı kararlar mahalli idarelere devredilmiştir. Bu uygulamalar Lozan'ın 14. maddesini ihlal etmektedir.⁶²

Ayrıca yasanın 14. maddesi Türkçeyi zorunlu dil haline getirerek, Lozan'nın gayrimüslimlere, giderlerini ödeyerek her türlü kurum kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini kullanmak ve ayinlerini yapmak konusunda eşit hak tanıyan 40. maddesini ve önemli bir oranda oturdukları il ve ilçelerde, anadillerinde öğretim yapabilmeleri için gayrimüslimlere çeşitli bütçelerden pay alma hakkı tanıyan 41. maddesini de ihlal etmektedir.

⁶¹ 14. Md. : “Türkiye hakimiyeti altında kalan İmroz ve Bozca adaları idarei mahalliye ile eşhas ve emvalin himayesi hususunda gayri muslini ahali mahalliyyeye her türlü teminatı bahşeden anasırı mahalliyyeden mürekkep bir teşkilâtı mahsusai idariyyeye nail olacaktır. Salifüzzikir adalarda emniyet ve asayiş balâda mezkûr idarei mahalliye marifetile ahali mahalliyyeye meyanından alınan ve idarei mahalliyyenin emri tahtında bulunan bir heyeti zabıta vasıtasile temin edilecektir. Rum ve Türk ahalinin mübadelesine dair Yunanistan ile Türkiye arasında aktedilmiş veya aktedilecek ahkâm İmroz ve Bozca adaları ahalisine kabili tatbik olmayacaktır.”

⁶² Baskın Oran, **Lozan İhlalleri: Türkiye ile Yunanistan Açısından Karşılaştırmalı Bir İnceleme**, yayınlanmamış rapor, 1999.

1950’de Türk-Yunan ilişkilerinin yeniden dostluk havasına bürünmesiyle birlikte, 1151 sayılı yasanın 14. maddesi değiştirilerek, Batı Trakya’da açılan Celal Bayar Lisesi’ne karşılık İmroz’da da bir Rum ortaokulu açılmıştır. Fakat Yunanistan ile yine ilişkilerin seyrine uygun bir biçimde bu okul 1964’te kapatılacak ve Lozan’ın ihlali tekrarlanacaktır.⁶³ Rum nüfusun tarlalarının kamulaştırılması da yine bu tarihte başlamış, askeri havaalanı, yarı açık cezaevi ve devlet üretim çiftliği inşası da bu kamulaştırmanın nedeni olarak sunulmuştur. Ayrıca aynı tarihte balıkçılık da yasaklanmıştır. Adadaki Rum vakıf mallarına da 1960’ların sonundan itibaren 1936 Beyannamesi⁶⁴ nedeniyle el konulmaya başlanmıştır.⁶⁵ Özetle, 1964’ten itibaren diğer Rum vatandaşlar gibi İmroz ve Bozcaada’daki Rumlar da Türk-Yunan ilişkilerinin seyrine göre şekillenen bir azınlık söyleminin öznesi olacaklardır.

Bu adalara Karadeniz bölgesinden getirilerek yerleştirilen Müslüman nüfus⁶⁶ ile de özerk yerel yönetimin bir anlamı kalmamış; iki adadaki Rum vatandaşların sayısı giderek azalmıştır. Rum vatandaşları göçe zorlamak için İmroz’da açık hapisane kurulmuş, yine adanın üç ovası kamulaştırılarak devlet üretim çiftliği açılmıştır. 1970’de İmroz ismi değiştirilerek adaya Gökçeada isminin verilmesi de yürütülen millileştirme politikasının bir parçasıdır.⁶⁷ 1934’te her iki adadaki toplam nüfus 8200 kişiyi bulurken,⁶⁸ günümüzde bu sayı 500’lere inmiştir.⁶⁹

İmroz ve Bozcaada en son Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi üyesi İsviçreli Sosyalist Andreas Gross’un hazırladığı “Gökçeada ve Bozcaada” raporu ile 2008’de

⁶³ 502 sayılı yasa ile 1151 sayılı yasanın 14. maddesi yeniden yürürlüğe girmiştir.

⁶⁴ Bu çalışmada bkz. s. 40.

⁶⁵ Giorgchos Tsimouris, “Reconstructing « home » among the « enemy » : the Greeks of Gökseada (Imvros) after Lozan,” **Balkanologie**, Vol. 5 (1-2), Décembre 2001, <<http://balkanologie.revues.org/index727.html>>; Baskın Oran, “İmroz ve Bozcaada vitrini”, **Radikal**2, 7 Temmuz 2008.

⁶⁶ Bkz. Selver Özözen Kahraman, “Geçmişten Günümüze Gökçeada’da Yerleşmelerin Dağılışıında Etkili Olan Faktörler,” **Coğrafya Dergisi**, Sayı 14, 2005, s. 36-37.

⁶⁷ Oran, **Lozan İhlalleri...**, 1999.

⁶⁸ Alexandris, **a. g. m.**, s. 143.

⁶⁹ Ayşe Hür, “Lozan’ı çok severiz ama...,” **Radikal**, 27.11.2005. Bu sayı Andreas Gross’un raporunda Gökçeada’da 250, Bozcaada’da 25 olarak verilmiştir. Bozcaada Kaymaklığı’nın internet sayfasındaysa adadaki Rum nüfus 22 kişi olarak belirlenmiştir.

Andreas Gross, **Gökçeada (Imbros) and Bozcaada (Tenedos): preserving the bicultural character of the two Turkish islands as a model for co-operation between Turkey and Greece in the interest of the people concerned**, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Raporu, 6 Temmuz 2008, <<http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc08/EDOC11629.htm>>; <http://www.bozcaada.gov.tr/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=51>

Türkiye kamuoyunun gündemine taşınmıştır. Bu raporda adaların kültürel ve doğal mirasının korunmasına, adadaki Rum nüfusun gayrimenkullerine ilişkin sorunların çözülmesine ve adaların alt yapı problemlerine dikkat çekilmiştir. Gross bu sorunların Türkiye tarafından çözülmesinin bir “kazan-kazan” senaryosu olacağını, hem Türkiye vatandaşı Rumların bu uygulamadan kârlı çıkacağını hem de Türkiye’nin Avrupalı ortaklarıyla dürüst ve açık bir işbirliği içinde olduğunun ortaya çıkacağını vurgulamaktadır.⁷⁰

Raporun ardından beklenen açıklamalar gecikmemiş, CHP milletvekili Haluk Koç “Bunlar kabul edilemez; Yunanistan da Batı Trakya’da baskı yapıyor” diyerek Rum azınlıklarla ilgili Türkiye’deki klişeyi bir kez daha dile getirmiştir.⁷¹ Dışişleri Bakanlığı da “Rapor, ülkemiz hakkında bir dizi önyargıya dayandırılmış olup, Lozan’da tesis edilmiş mütekabiliyet ilkesini göz ardı etmektedir” diyerek bu söyleme katılmıştır.⁷² Bu klişenin temelini “mütekabiliyet” kavramı oluşturmaktadır. Özetle, Yunanistan Batı Trakya’daki Türklere baskı uygularsa, Türkiye de Rum azınlık üzerindeki baskısını artırma hakkına sahiptir, denmektedir. Oysa bu savın dayandırıldığı Lozan’ın 45. maddesi “mütekabiliyet” değil, “paralel yükümlülük” getirmektedir. “Paralel yükümlülük”e göre Türkiye’de gayrimüslim azınlıklara verilecek hakların, Yunanistan tarafından da kendi Müslüman azınlığına verilmesi gerekmektedir. “Mütekabiliyet” zaten 1969 Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi, md. 60/5’e göre de yasaktır.⁷³ Bu maddeye göre insan hakları konusunda olumsuz karşılıklılık anlayışı söz konusu değildir.⁷⁴

Diğer yandan gösterilen bu tepkilerin ne kadarının raporu okuyarak verildiği de tartışmalıdır. Çünkü Gross, raporun başında özellikle Batı Trakya’ya da dikkat çekmekte, bu konu hakkında da ayrı bir rapor hazırlandığının altını çizmektedir. Yine Gross sanki verilecek bu tepkileri biliyormuş gibi rapor boyunca Türkiye yetkililerini suçlamak gibi

⁷⁰ Gross, **Gökçeada (İmbros) and Bozcaada (Tenedos)**, 2008.

⁷¹ “Skandal Rapor: Gökçeada İmbros olsun!”, 25.06.2008, <http://www.gazeteport.com.tr/NEWS/PRINT/GP_236017>

⁷² “Türkiye Rum azınlık raporunu önyargılı buldu”, 30.06.2008, <<http://haberus.com/haber.php?hid=1319003>>

⁷³ Oran, **Türkiye’de Azınlıklar**, s. 96’dan Turgut Tarhanlı’nın bildirisi, **Cemaat Vakıfları, Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri**, İstanbul, İstanbul Barosu Yayını, 2002, s. 37.

⁷⁴ Aynı eser, s. 96.

bir gayesi olmadığına sık sık altını çizmekte, sadece objektif bir sorun tespiti yaptığını vurgulamaktadır.

II) 1930'lar ve İkinci Dünya Savaşı Dönemi

1930'lara gelindiğinde Almanya ve İtalya'nın önderliğinde, ırkçılık Avrupa'nın pek çok devletinde etkili bir ideoloji haline gelmiştir ve Türkiye de bu dalgadan etkilenir. Faşist rejimlerin milliyetçiliği, 1933'ten itibaren kendisini devlet partisi ilan eden CHP için önemli bir meşruiyet kaynağı haline gelmiş ve Türkiye'de de tek devlet, tek parti, tek kültür ve tek ulus şiarı benimsenmiştir. Fakat diğer yandan CHP'nin tamamen faşist bir rejim kurduğunu söylemek de hatalıdır.⁷⁵

Dönemin faşizan havası yine de Türkiye'de de siyasal, ekonomik ve toplumsal yaşamda derin izler bırakmıştır. Cumhuriyet seçkinlerinin Türk kimliğini bir ulusal kimlik olarak inşa çabası bu dönemde ırkçı motiflerle bezenecek, bir yanda Kürt isyanları bastırılarak özellikle Müslüman halklara yönelik asimilasyon politikasının dozu artırılırken, bir yandan da gayrimüslimlere yönelik ayrımcı uygulamalara devam edilecektir. 1930'lar merkezî iktidarın üst kimliğin inşasında yoğun denetim ve gözetim mekanizmalarını devreye soktuğu yıllardır. Bir yandan ordu ve bürokrasi merkezleşmenin temel ajanları ve üst kimliğin birincil sembolleri ve taşıyıcıları olarak yükselirken, bir yandan da eğitim sistemi yenilenen müfredat ve yeniden yazılan tarihle tebaadan vatandaşa dönen "Türkleri" yetiştirmek üzere devrededir.

Önemli olan sadece tebaayı Türk vatandaşına dönüştürmek değil, aynı zamanda "iyi vatandaşlar" yetiştirmektir. Bu süreçte yerel/bölgesel bağların ötesinde vatan kavramının inşası karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶ Bu vatanın tarihi de yeniden yazılacaktır. Bu dönemde Türk tarih yazımı sorunları olan bir düşünce akımı olarak değil, bir hükümet politikası olarak ele alınmıştır. Artık ne tek başına İslama ne de sadece Türklere hasredilmiş, gelecekte hatırlanmak amacıyla olayların destansı aktarımını içeren Osmanlı tarihçiliğinden vazgeçilmektedir.⁷⁷ Yeni Türkiye tarihi kurulan ulus-devletin ve Türk

⁷⁵ Yıldız, a. g. e. , s. 193–195; Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, 5. B., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999, s. 48-50.

⁷⁶ Üstel, a. g. e. , s. 156–157.

⁷⁷ Ersanlı, a. g. e. , s. 26, 52–53.

ulusunun hizmetinde her ikisini de meşrulaştırmak adına bizzat cumhuriyetin kurucu kadrosu tarafından kaleme alınacaktır. İlerlemeci, pozitivist ama aynı zamanda devleti idealleştiren bir romantizmle yazılan tarih kitaplarında bir yandan Osmanlı geçmişiyle hesaplaşılacak, bir yandan da dönemin gelişen ırkçılık söyleminin etkisinde Türk ırkının kadimliğini ve üstünlüğünü ispat çabasına girişilecektir.

Milliyetçi söylemde soya yapılan vurgu en açık şekilde 1931-1938 yılları arasında Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi ile ortaya çıkmıştır. Her iki teori de Batı'nın Türkleri ikinci sınıf bir ırk olarak aşağılamasının tahrik ettiği savunmacı psikolojinin bir türevidir ve aynı zamanda Anadolu tarihinin İslamla değil Türklükle özdeşleştirilmesi için çabalamaktadır.⁷⁸ Anadolu'nun İslam öncesi tarihi yeniden keşfedilerek Anadolu'nun ezelden beri bir Türk yurdu olduğu savunulmaya başlanmıştır. Fakat elbette İslamla bağın tamamen koparıldığını söylemek de mümkün değildir. Değişen sadece vurgudur. Türk ulusal kimliği içinde eriyen bir seküler İslam mevcuttur. İslamın Türklere kattıkları değil, Türklerin İslama kattıkları öne çıkarılarak⁷⁹ soy dine göre öncelik kazanmaktadır.

Anadolu ezelden beri bir Türk yurdudur savı merkezî iktidarın azınlıklara bakışını temellendiren köşe taşlarından biridir; çünkü azınlıklara misafir gözüyle bakılmasını meşrulaştırmaktadır. Bu dönemde azınlığın gayriresmî tanımı genişse de, resmî tanımı açıktır: gayrimüslimler. Dönemin tarih kitaplarında yeni kuşaklar özellikle Kurtuluş Savaşı döneminde düşmanla işbirliğine giden gayrimüslimlere karşı uyarılırken, dönemin asimilasyoncu politikasına uygun bir şekilde Kürtlerden ve/veya Alevilerden bahsedilmemektedir.⁸⁰ 1935-CHP Kongresinde, ulus, dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirine bağlı vatandaşlardan meydana gelen siyasal ve sosyal bir bütün olarak tanımlanırken;⁸¹ ortaklığı sağlayan dil Türkçe, ortak kültür ise Türk kültürü olarak şekillenmektedir ki, ülkü birliği konusunda gayrimüslimlerin aynı ülküyü

⁷⁸ Yıldız, a. g. e., s. 160; Günay Göksu Özdoğan, "Turan"dan "Bozkurt"a, **Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)**, çev. İsmail Kaplan, İstanbul, İletişim, 2001, s. 85.

⁷⁹ Ersanlı, a. g. e., s. 210.

⁸⁰ Etienne Copeaux, **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, çev. Ali Berktaş, 2. B., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 32.

⁸¹ Cemil Koçak, "Kemalist Milliyetçiliğin Bulanık Suları," **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 38.

paylaşmadıklarına dair inanç henüz yok olmamıştır.⁸² İroni devam etmektedir; bir yandan Türk kimliği seküler bir kimlik olarak inşa edilmeye çalışılırken bir yandan yükselen ırkçılığın etkisi, öte yandan geçmişten miras millet sistemiyle gayrimüslimler temelde din, ardından ırk üzerinden ötekileştirilmeye devam edilmektedir.

Dönem, kafatası ölçümleri yapılarak Mimar Sinan'ın Türklüğünün kanıtlanmaya çalışıldığı bir dönemdir. Askerî okullara ve devlet memurluğuna girmek için “Türk vatandaşı olmak” değil, “Türk olmak”, “Türk soyundan olmak” veya “Türk ırkından olmak” şartı aranacaktır.⁸³ 1931’de basın özgürlüğüne sınırlamalar getiren Matbuat Kanunu’na göre sadece Türkler gazete ve dergi sahibi olabilecektir. Bütün yayıncıların diplomalı olmaları şartı konmuş, eğer bu diploma yurt dışından alınmışsa yayıncının akıcı bir Türkçe konuşuyor olması koşulu eklenmiştir. Ayrıca Milli Mücadele döneminde düşmanın amaçlarına hizmet etmiş olanların gazete ve dergi çıkarması da yasaklanmıştır.⁸⁴ 1934’te Soyadı Kanunu’yla başka ırklar ya da uluslarla bağlantılı olan soyadlarının alınması yasaklanmıştır. Böylece Arnavutoğlu, Kürtoğlu gibi belli bir ulusa işaret eden ya da –yan, -of, -ef, -vic, -ic, is, -idis, -pulos, -aki, -zade, -bin gibi son ekleri soyadların kullanılması da yasaklanır.⁸⁵ Fakat bir ulusla bağlantılı olma yasağı “Türk” kelimesi için geçerli değildir.

Bu ortamda 1935’te Başbakan İnönü, “Bundan sonra susmayacağız. Bizimle beraber yaşayan bütün vatandaşlar artık Türkçe konuşacaklar” diyerek vatandaş Türkçe Konuş Kampanyasını yeniden hızlandıracaktır.⁸⁶ Bu cümledeki ‘biz’ ve bu biz’le beraber yaşayanlar vurgusu dikkat çekicidir. Azınlıkların misafirliği bu söylemde açıkça ortadır. Aynı zihniyet 1942’de Başbakan Saraçoğlu Varlık Vergisi hakkında CHP grup toplantısında konuşurken de geçerlidir. Saraçoğlu Varlık Vergisi’ni, “piyasamıza egemen olan yabancıları ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline vermekle” meşrulaştıracaktır.⁸⁷ Buradaki yabancılar yine gayrimüslimlerdir. Yasal zemindeki eşit

⁸² Aynı makale, s. 38–39.

⁸³ Örnekler için bkz. Yıldız, a. g. e. , s. 327–333.

⁸⁴ Çağaptay, “Citizenship policies in interwar Turkey,” s. 604’ten Düstur, 3 set, vol. 12, s.: 369.

⁸⁵ Güven, a. g. e. , s. 115.

⁸⁶ Soner Çağaptay, “Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 260.

⁸⁷ Aktar, a. g. e. , s. 148’den F.A. Barutçu, **Siyasi Anılar 1939-1954**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1977, s. 263.

vatandaşlık tanımı bir yanda, uygulamadaki yerli/yabancı tanımı başka bir yandadır. 1940'lara kadar gayrimüslim vatandaşların nüfus kayıtlarının "Ecanip" (yabancılar) bölümüne kaydedilmesini de bu mantık içinde değerlendirmek gerekmektedir.⁸⁸

Gayrimüslimlerin hem toplumsal hem de ekonomik yaşamdan tasfiyesi bu dönemde de devam etmiştir. İlk örnek 1932'de çıkarılan 2007 sayılı "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun"dur. Bu kanunla kapıcılıktan şoförlüğe pek çok meslek yasa üzerinde vatandaş olarak Türklere, ancak pratikte sadece soyu Türk olanlara tahsis edilmektedir. Gerekçe ise kamu güvenliğidir ve kamu güvenliğinin şoförlük, kapıcılık ve konsomatrisliğe kadar genişletilmesi, devletin hem tehdit algısının boyutunu⁸⁹ hem de azınlıkların kamu güvenliğine yönelik bir tehdit olarak algılanmasını göstermektedir. Bu örnek aslında bu dönemde azınlıklara karşı izlenecek politikaların mantığı açısından büyük önem arz etmektedir.

1941'de, II. Dünya Savaşı döneminde, 20 Kura Askerlik olarak anılan, 26–45 yaş arası gayrimüslim erkeklerin yedek kuvvet olarak askere çağrılması olayı da ulusal güvenlik kaygısının yoğun olduğu bir dönemde gayrimüslimlerin siyasi ve toplumsal yaşamdan yalıtılması adına atılan bir adımdır. Çünkü askere çağrılan bu kişilere silah verilmemiş, bu kişiler daha çok park-bahçe düzenlemelerinde, yol yapımında çalıştırılmışlar, 1942'de terhis edilmişlerdir.⁹⁰ Aşağıda ele alacağımız 1934 Olayları ve Varlık Vergisi uygulaması da gayrimüslimlere yönelik güvensizliği ortaya koymaktadır.

A) 1934-Trakya Olayları

1934, hem iç hem dış dinamiklerin ortak bir noktada birleşmesiyle Türkiye Cumhuriyeti tarihinde Yahudi vatandaşlara yönelik gerçekleşmiş ilk antisemit saldırıdır.

⁸⁸ Fethiye Çetin, "Yerli Yabancılar," **Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları (Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi, Lozan Antlaşması)**, haz. İbrahim Kaboğlu, İstanbul, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, 2002, s. 73–75.

⁸⁹ Aktar, **a. g. e.**, s. 120–121.

⁹⁰ İçduygu, Toktaş, Soner, **a. g. m.**, s. 367'den Rifat N. Bali, "Yirmi kur'a ihtiyatlar olayı," **Tarih ve Toplum**, Vol. 179, s. 4-18.

1930'lar dışarıda Almanya'nın etkisiyle antisemitizmin Avrupa'da hızla yayıldığı, içerde de yukarıda belirtildiği gibi Türk ulusunun soya dayalı bir şekilde inşasına girildiği yıllardır. Bu dönemde Türkiye'nin İtalya'dan algıladığı tehdit de Trakya olaylarının şekillendiricisi olarak öne çıkmaktadır.

Bölgedeki Yahudilerin ekonomik hayattaki etkinliği cumhuriyetin ilk dönemlerinden beri tepki çekmektedir. Daha 1923'de, Edirne'nin *Paşaeli* gazetesi, köylüleri sömüren ve dürüst olmayan Yahudilerle ilgili yazılar yayınlamakta, fakat bu yıllarda Yahudi cemaati de kendileri hakkında çıkan yazıların asılsızlığını kanıtlayabilecek ortamı ve cesareti bulabilmektedir. Aynı hava 1934'te yeniden yaşandığında ise Yahudi cemaati kendisini müdafaa edebileceği ortamdan yoksundur.⁹¹

Dönemin gazeteleri Yahudilerin bölge ekonomisindeki konumlarını vurgulamakta, hükümeti tedbir almaya davet etmektedir. Zaten olayların ardından da, Trakya'daki Yahudi tüccarların yerel esnafa yüksek faizle borç vermelerinin bölge halkında infial yarattığına değinilerek suç yine Yahudilerin üstüne yıkılacaktır.⁹² Aslında gazetelerin “yerel halk” olarak Müslüman-Türkleri kast ettiği düşünüldüğünde, bölgedeki Yahudi vatandaşlara nasıl bakıldığı da açığa çıkmaktadır.

Rifat N. Bali, bölge halkı arasında bu dönemde yükselen Yahudi karşıtlığında Nihal Atsız'ın önemli bir etkisi olduğunu düşünmektedir. Atsız, 1933'te Edirne Erkek Lisesi'ne edebiyat öğretmeni olarak atanmış ve Edirne'deyken *Orhun* dergisini yönetmeye başlamıştır. Bu dergide yayınlanan “Komünist, Yahudi ve Dalkavuk” ile “Musa'nın necip (!) Evlatları Bilsinler Ki!” makaleleri aslında Trakya Yahudilerine bir ihtar niteliğindedir.⁹³

Avner Levi ise, Cevat Rifat Atilhan'ın ve *Milli İnkılap* dergisinin Yahudi düşmanlığını beslediğini düşünerek, daha çok Atilhan'ın halkı tahrik etmesinin üzerinde durmaktadır. Ayhan Aktar'ın olaylara yaklaşımı Bali ve Levi'den daha makul görünmektedir. Atsız ve Atilhan'ın bölgedeki Yahudi karşıtlığını besledikleri ve destekledikleri bir gerçektir ama 1934 olaylarının esas hazırlayıcısının bu iki isim ve

⁹¹ Levi, a. g. e., s. 27.

⁹² Rifat N. Bali, “Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları-I,” <<http://www.anarres.net/yah/tr/trol6.html>>

⁹³ Aynı makale.

Orhun ile *Milli İnkılap* dergilerinin olduğunu söylemek yeterli değildir.⁹⁴ Bu iki derginin bu kadar etkili olmasının önemli bir nedeni, kendileri için elverişli bir ortam bulmalarıdır. Türklerin Rumeli'den çekilmesiyle Trakya'daki gayrimüslim düşmanlığı yakından ilişkilidir. Balkan Savaşı hatıraları canlıdır. Rumeli göçmenleri işgalcilere karşı öfkelerini doğrudan bölgedeki Yahudilere yöneltmiştir. Bölgenin Yunanistan ve Bulgaristan sınırlarına yakınlığı nedeniyle de bölgedeki gayrimüslimlerin potansiyel düşman ve casus olarak görülme olasılığı artmıştır.⁹⁵

Yine Balkan Savaşları'nın gösterdiği gibi bir düzlük olan Trakya'yı savunmak çok kolay değildir ve 1934'te İtalya'dan tehdit algılandığı için Trakya'nın stratejik önemi daha fazla gündemdedir. "Olayların meydana geldiği tarihlerde Trakya bölgesi ile Çanakkale Boğazı'nın askerî açıdan tahkim edilmesi için faaliyetlere başlanmış, bu askerî faaliyetler sırasında bölgedeki azınlığın varlığı resmî makamlar tarafından da tehlikeli görülmüştür."⁹⁶ Hükümetin ve halkın Milli Mücadele döneminin ardından azınlıklara yönelik hassasiyeti ve güvensizliği o kadar açıktır ki, böyle kritik zamanlarda somut bilgilerden çok sezgilere ve hassasiyetlere önem verilmektedir.⁹⁷ Bu sezgi ve hassasiyet günümüzde de varlığını devam ettirmektedir.

Bölgedeki Yahudi cemaat, kendilerine yönelik artan düşmanlıktan rahatsızdır. Bu rahatsızlık ilk olarak 25 Mayıs 1934'te, *Milli İnkılap* dergisinde Cevat Atılhan'ın yayımlanan antisemit bir yazısı üzerine, bir dilekçe ile Başbakanlığa iletilir. Haziran 1934'te Atatürk'ün İran Şahı ile bölgeye yaptığı ziyaret sırasında da kendisi durumdan haberdar edilir.⁹⁸ Fakat merkeze iletilen tüm şikâyetler cevapsız kalır.

Haziran ayında Yahudiler önce Türkçe konuşmaları için zorlanmış, ardından mallarına ambargo konulmuş ve en nihayet korkutma, sindirme, dövme ve ırza tecavüz yoluyla göçe zorlama hareketi başlamıştır. 28 Haziran-4 Temmuz 1934 tarihleri arasında, Çanakkale, Kırklareli, Babaeski, Lüleburgaz, Edirne ve Uzunköprü'de gerçekleşen saldırılar karşısında güvenlik güçleri gerekli önlemleri almamış; 3 Temmuz'da Yunan Konsolosu, Yunan uyruklu Yahudilerin tehdit edilmesi nedeniyle Edirne Emniyet

⁹⁴ Bkz. Aktar, **a. g. e.** , s. 81-82.

⁹⁵ Levi, **a. g. e.** , s. 27-28.

⁹⁶ Bali, "Yeni Bilgiler..."

⁹⁷ Aktar, **a. g. e.** , s. 87.

⁹⁸ Levi, **a. g. e.** , s. 11; Aktar, **a. g. e.** , s. 78.

Müdürlüğünü ziyaret ettiğinde, Emniyet Müdürü'nün olaylardan haberi olmadığı yönündeki cevabı ile karşılaşmıştır.⁹⁹

Her şey sona erdikten sonra, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Jandarma Genel Kumandanı ve İçişleri Bakanlığı Genel Müdürü ile Trakya'ya giderek bir soruşturma başlatmış ve bölgede örfî idare ilan edilmiştir. Böylece Yahudilerin ev ve dükkanları biraz geç ve bu nedenle gereksiz de olsa koruma altına alınır. İçişleri Bakanı olayların yerel örgütlenmelerden ibaret olduğunu ve yetkililerin bütün vatandaşlarını eşitlik ilkesine uygun biçimde koruyacağını bildirmektedir. Soruşturma sonunda, Kırklareli Emniyet Müdürü ve Ticaret Odası Başkanı, İçişleri Bakanı tarafından görevden alınır. Her ikisiyle birlikte Kırklareli Belediye Başkanı ve saldırılarda yer alan pek çok kişi de yargılanacaktır. 12 Temmuz'da Mustafa Kemal'in başkanlık ettiği özel hükümet oturumunda, olaylar antisemit olarak nitelendirilecek ve suç gerektiği gibi çalışmadıkları ima edilen yerel yetkililere yıkılacaktır.¹⁰⁰

Hükümetin meydana gelen saldırılardan haberi olmadığına yönelik iddiaların gerçek olmayacağı ise açıktır. İlk delil, Yahudilerin Başbakanlığa verdikleri dilekçe, ikincisi, bizzat Mustafa Kemal'in kendisine iletilen şikâyetlerdir. Ayrıca tek parti rejiminin yaşandığı bir dönemde parti merkezi ile yerel örgütler arasındaki bağın bu kadar zayıf olması da düşünülmesi zor bir durumdur. İnönü, olayların ardından 5 Temmuz'da TBMM'de yaptığı konuşmada Türkiye'nin antisemit bir zihniyete sahip olmadığını vurgulamış ve 14 Temmuz'da hükümet bu konuda bir tamim yayınlamıştır. Ardından CHP Genel Sekreteri Recep Peker bu tamimi CHP teşkilatınailetmiştir. Dolayısıyla, bu süreç bile parti ile yerel örgütler arasındaki bağı göstermekte,¹⁰¹ İnönü'nün olayların hemen ardından yaptığı konuşma da, aslında bölgeden çabuk bilgi alınabildiğini kanıtlamaktadır.

Olayların ardından Trakya Yahudilerinin çok büyük bir bölümü bütün mal ve mülklerini bırakarak İstanbul'a göç edecek, bu göç 1942'den sonra yurtdışına yönelecektir.

⁹⁹ Bali, "Yeni Bilgiler..."

¹⁰⁰ Levi, a. g. e. ,s. 120-126.

¹⁰¹ Aktar, a. g. e. , s. 78-80.

B) 1942-Varlık Vergisi

İkinci Dünya Savaşı döneminde gayrimüslimleri yakından etkileyen bir diğer olay da 1942 Varlık Vergisidir.

1931’de CHP devletçiliği ekonomi politikası olarak benimsemişse de, devletçilik özellikle Atatürk’ün ölümünün ardından başlayan İnönü iktidarı döneminde savaş yıllarına da denk düşecek bir şekilde ekonomiye hakim olacaktır.¹⁰² Savaş, ekonomik hayatın her alanına devlet müdahalesini getirmektedir ve devlet müdahaleleri 1940-Milli Korunma Kanunu ile meşru kılınmıştır. Hükümet ilk dönem fiyatları kontrol altında tutarak enflasyonla mücadeleye etmeye çalışmışsa da, mal darlığını aşamamış ve karaborsayı önleyememiştir. Sonunda fiyat denetiminden vazgeçilmiş ama bu politika ile de 1930’ların ikinci yarısına dek yükselme gösteren GSMH düşüşe geçmiştir. Karaborsa ve devlet müdahalesinin biçimlendirdiği bu ortamdan istifade eden büyük çiftçiler, tüccarlar ve devlet ihaleleri ile ruhsat işlerini yürüten memurlar bu yıllarda önemli kârlar sağlamıştır. İthalat gayrimüslim azınlıkların elinde olduğu için karaborsaya hakim olan gayrimüslimlerin mali durumu da gelişmiştir.¹⁰³

Fiyatların serbest bırakılması ve ardından yükselmesi ise devletin masraflarını artırmıştır. 1942 başlarında artan giderleri karşılamak için savaş sayesinde elde edilen olağanüstü kazançları vergilendirme fikri tartışılmaktadır. Basında da mal darlığından ve bu ortamdan yararlandıkları belirtilen gayrimüslimlerden şikâyet edilmeye başlanmıştır. Bir kez daha gayrimüslimlerin ekonomik refahı onları hedef haline getirmektedir. 1942 yaz ayları boyunca bu karalama devam etmiş, özellikle azınlık karşıtı karikatürlerde halkın sırtından kazanç elde eden zengin tiplemesinde Yahudiler kullanılmıştır.¹⁰⁴

1930’larda yükselen ırkçılığın devam etkisi ve 1941’de Türkiye ve Almanya arasında imzalanan Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşması’nın ardından Almanya ile gelişen ilişkiler verginin çıkarılması için dönemin hükümetine cesaret veren unsurlardır. Üstelik savaş da dış dünyanın Türkiye’ye yönelik yoğun ilgisini azaltmıştır. Bu sırada 1942

¹⁰² Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 2. B., İstanbul, İletişim, 1996, s. 286-288; Oran, **Atatürk Milliyetçiliği**, s. 249.

¹⁰³ Zürcher, **a. g. e.**, s. 288–290; Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, 1951, s. 34.

¹⁰⁴ Aktar, **a. g. e.**, s. 141–143; Kuyucu, **a. g. m.**, s. 367.

Temmuz ayında, Başbakan Refik Saydam'ın ölümü üzerine Varlık Vergisi fikrinin sahibi Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu Başbakan olur.

Bu ortamda, bir taraftan basının azınlık karşıtı kampanyası devam ederken, diğer taraftan 12 Eylül 1942'de defterdarlıklara gönderilen bir genelgeyle savaş zamanında olağanüstü kazanç sağlayanların belgelenmesi ve azınlıkların ayrı bir cetvelde gösterilmesi talep edilir. Yapılan çalışmalarda, savaş zamanında olağanüstü kazanç sağlayanlar dört kategoride toplanır. İlk kategori M, Müslümanları, G, yani gayrimüslimler kategorisi Yahudi, Ermeni ve Rumları, D, dönmeleri, E ise ecnebleri temsil etmektedir.¹⁰⁵

Bu süreç zarfında, yeni bir vergi konacağından haberdar olan gayrimüslimler Saraçoğlu'nu ziyaret ederek, devlete gerekli parayı kendi aralarında toplayabileceklerini iletirler. Fakat Saraçoğlu, devletin vatandaşlarını vergilendirebilecek bir mekanizmaya sahip olduğunu belirterek, Osmanlı millet sistemini anımsatan bu teklifi reddeder.¹⁰⁶

Saraçoğlu, 11 Kasım 1942'de, TBMM'de ekonomik durumu ele aldığı konuşmasında Varlık Vergisi'ni ayrıntılı olarak tanıtır. Aynı günün öğlen oturumunda vergi TBMM'den geçecek, ertesi gün Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girecektir.¹⁰⁷ Saraçoğlu'nun TBMM'de yaptığı konuşmada eksik ve asıl önemli olan nokta ise, iki gün önce basına kapalı olarak yapılan CHP grup toplantısında gizlidir. Saraçoğlu bu toplantıda Varlık Vergisi'ni, Türk piyasasını Türklerin eline verecek bir devrim kanunu olarak nitelendirmiştir.¹⁰⁸ Varlık Vergisi'nin tahsilâtının bittiği gün, “bu memleket tarafından gösterilen misafirperverlikten faydalanarak zengin oldukları halde, ona karşı nazik anda vazifeleri yapmaktan kaçacak kimseler hakkında bu kanun, bütün şiddetiyle tatbik edilecektir” diyerek de Saraçoğlu kanunun şiddetini açıkça belirtmiştir.¹⁰⁹ Gayrimüslimler yine “misafir”dir.

4305 sayılı Varlık Vergisi Hakkında Kanun'un ilk maddesi, bir defaya mahsus olmak üzere, servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve olağanüstü kazançları üzerinden

¹⁰⁵ Ökte, a. g. e. , s. 47; Rıdvan Akar, **Varlık Vergisi, Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği**, İstanbul, Belge Yayınları, 1992, s. 47-48.

¹⁰⁶ Ökte, a. g. e. , s. 52, Aktar, a. g. e. , s. 145-146.

¹⁰⁷ Ökte, a. g. e. , s. 52, Aktar, a. g. e. , s. 148.

¹⁰⁸ Aktar, a. g. e. , s. 148'den F. A. Barutçu, **Siyasi Anılar 1939-1954**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1977, s. 263.

¹⁰⁹ Akar, a. g. e. , s. 61.

vergi alınacağına dairdir.¹¹⁰ Verginin sermaye sınıfına yönelik bu niteliği, dönemin ağır koşulları altında daha da ezilen emekçilerin yükünün paylaşılması anlamına geldiği için olumlu olarak karşılanmıştır.¹¹¹ Fakat uygulama sırasında verginin hizmet erbabı ve seyyarları da içerdiği anlaşılır anlaşılmaz vergi olağanüstü vergi niteliğini kaybetmiştir. Uygulamada ortaya çıkan bir diğer durum ise vergi miktarını belirleyecek olan komisyonların üyelerinin genellikle CHP üyesi Müslüman-Türklerden oluşmasıdır.¹¹² Bu komisyonların tespit ettiği vergi miktarının değişmezliği de hükme bağlanmıştır. 12. madde gereği, mükellefler vergilerini on beş gün içinde yatırmak zorundadır. Gecikme halinde ilk iki hafta için faiz uygulanacak, bu süre içinde de vergisini ödemeyenlerin ev ve iş yerleri haczedilerek vergi tahsilâtına başlanacaktır. Talik tarihinden itibaren bir ay zarfında borcunu ödemeyen mükellefler, borçlarını ödeyinceye dek çalışmak üzere memleketin herhangi bir yerinde genel hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde çalıştırılacaklardır. 14. madde ile de, mükellefin eşinin, kendisiyle oturan usul ve fûrunun menkul ve gayrimenkulünün bu verginin teminatını teşkil ettiği belirtilmektedir.¹¹³

Varlık Vergisi'nin uygulanma şekli tam bir felakettir. Komisyonlar, adam kayırma, torpil, rica baskısı altında, somut verilerden çok kanaatlere dayanarak vergi miktarlarını belirlemişlerdir. İstihbarat için başvuru ticari bankaların istihbarat servislerinin zayıflığı, MİT¹¹⁴ ve CHP'den gelen doğru yanlış bilgilerle kapatılmaya çalışılmış, böylece her mükellef ayrıca bir de fişlenmiştir.¹¹⁵

Varlık Vergisi'nin merkezi İstanbul'dur. İstanbul ticaret burjuvazisinin merkezidir ve ekonomik ve toplumsal farklılaşmanın en açık şekilde hissedildiği, gayrimüslim azınlıkların en yoğun olarak bulunduğu şehirdir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinden beri alttan alta devam eden inkılâpçı Ankara-payitaht İstanbul çekişmesi düşünüldüğünde, bu

¹¹⁰ Ökte, **a. g. e.**, s. 195.

¹¹¹ Akar, **a. g. e.**, s. 3'ten Korkut Boratav, "Varlık Vergisi," **Panorama Dergisi**, Sayı: 2, 1988, s. 29; Ökte, **a. g. e.**, s. 195. Vergiyi, bürokrasinin yükselen burjuvaziye müdahalesi olarak yorumlayan bir bakış açısı için bkz. Baskın Oran, "İç ve Dış Politika Açısından II. Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ - Sol Akımlar," **SBF Dergisi**, Cilt 24 (3), 1969, s. 227-275.

¹¹² Akar, **a. g. e.**, s. 54'den J. Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, çev. Arif Gelen, Ankara, Onur Yayınları, t.y., s. 270.

¹¹³ Varlık Vergisi, <<http://www.belgenet.com/arsiv/varlikvergesi.html>>

¹¹⁴ O zaman Milli Emniyet Hizmeti Riyaseti'dir.

¹¹⁵ Ökte, **a. g. e.**, s. 48. Ökte, verginin, tarhının taktire bırakılmasını, matruh vergiye karşı itiraz ve temyiz yollarının kapalı olmasını, mükellefin eşinin, kendisiyle oturan usul ve fûrunun menkul ve gayrimenkulünün bu verginin teminatını teşkil ettiğine dair olan hükmü, hiçbir hukuki esasla telafi edilemeyecek hatalar olarak kaleme almaktadır. Ökte, **a. g. e.**, s. 57.

nitelik daha da fazla önem kazanmaktadır. Varlık Vergisi ile İstanbul ekonomisinin de gayrimüslimlerden “temizlenmesi”ne girişilecek ve son kale yıkılacaktır. Varlık Vergisi dahilinde mükelleflerin %54’ünün İstanbul’dan olması ve İstanbullu mükellefler içinde gayrimüslimlerin oranının %87’yi bulması bu durumu açıkça göstermektedir.¹¹⁶

Vergi tahsilâtının hızlandırılması için 12. madde ile bir tehdit unsuru olarak konulan çalışma kampı ise Aşkale’dir. Ocak 1943’te ilk mükellefler Aşkale’ye gönderilir. Aşkale yolcularının ilk durakları önce Sirkeci Demirkapı’daki gibi toplama merkezleri olmuştur. Bugünkü Sepetçiler Kasrı olan Demirkapı, dönemin iş merkezi Sirkeci’nin ortasında diğer mükelleflere yönelik bir ihtar işlevi de görmüştür.¹¹⁷

Resmi verilere göre toplama merkezlerinde tam 2057 kişi kampa alınmıştır ve kamptaki yükümlülerin 1869’u İstanbul’dandır. Aşkale’ye gönderilen 1400 gayrimüslim vatandaştan da 1299’u İstanbulludur.¹¹⁸ Gönderilenler, İran-Trabzon transit yolunda kar temizlemiş, Erzurum-Sivas yolunda toprak kazıp taş kırmışlardır. Yaşlılık ve hastalık gibi nedenlerin dışında ölüm olmamış, gidenler işkence ve dayak gibi kötü muamele ile karşılaşmamıştır. Zorunlu çalışma, Eylül 1943’den itibaren gevşetilmiş ve mükelleflerin bir kısmı Sivrihisar’a gönderilmiştir.¹¹⁹

Eylül 1943’ün önemi, Varlık Vergisi uygulamasının bu tarihte *New York Times*’a konu olması ve bunun üzerine Varlık Vergisi nedeniyle Batı’nın Türkiye üzerinde artan baskıdır. Haberler üzerine Ankara hükümeti uygulamaları gevşetmiş, bir yandan da ABD Büyükelçiliği aracılığıyla bu tarz haberlerin bir daha yayınlanmaması için çaba sarf edilmiştir. Bu gelişmelerin ardından fiilen tasfiye sürecine giren Varlık Vergisi, 15 Mayıs 1944’te 4530 sayılı kanun ile hukuken ortadan kalkacaktır.¹²⁰

İttihat ve Terakki döneminde başlayan ekonomiyi millileştirme politikasının bir devamı olarak Varlık Vergisi’nin ilgi çeken sonuçlardan biri, tahsilat sürecinde elden çıkarılan en değerli gayrimenkullerin resmi ve yarı resmi kuruluşlar tarafından satın alınmasıdır. Bu satışların basında verilmiş biçimi de döneme hakim olan havayı

¹¹⁶ Aktar, a. g. e. , s. 139.

¹¹⁷ Aynı eser, s. 198–199; Yahya Koçoğlu, *Hatırlıyorum: Türkiye’de Gayrimüslim Hayatlar*, İstanbul, Metis, 2003, s. 17.

¹¹⁸ Koçak, a. g. m. , s. 541; Ökte, a. g. e. , s. 158.

¹¹⁹ Akar, a. g. e. , s. 71–72.

¹²⁰ Akar, a. g. e. ,s. 147–153, Ökte, a. g. e. , s. 196.

açıklamaktadır. Ermeni asıllı Vahram Gesaryan'a ait Sahibinin Sesi binasının Sümerbank tarafından alınması, güzel bir bina daha millileştirildi denilerek iletilmektedir.¹²¹ Varlık Vergisi uygulaması sona erdiğinde, hazineye 221 milyon girmiş, ekonominin zaten kötüye gittiği bir dönemde vergiyi ödemek için satılan fabrika ve imalathanelerin bu işlerden anlamayan kişilerin eline geçmesi ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir.¹²² Varlık Vergisi'nin gayrimüslimleri ekonomiden tasfiye etme amacı ise başarıya ulaşmıştır. Verginin ardından gayrimüslimler piyasadaki etkinliklerini yitirmişlerdir. Varlık Vergisi'nden zarar gören en büyük grup Yahudiler olmuş; ardından Ermeniler ve Rumlar gelmiştir.¹²³

Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatler arası bir karşılaştırmaya gidilirse, Yahudi nüfusun önemli bir bölümünün 15. yüzyıl sonlarından itibaren göç ile Osmanlı topraklarına geldiği ve Rum ve Ermeni cemaatler gibi otokton (yerleşik) olmadıkları görülmektedir. Bu nitelikleri nedeniyle Yahudi cemaatinin devletle ilişkisinin diğer iki cemaatten daha farklı seyrettiğini izlemek mümkündür. İttihat ve Terakki döneminden itibaren devam eden millileştirme kampanyalarına sert tepki vermeyen ve hatta bu kampanyalara gönüllü olarak katılan Yahudilerin, 1942'nin ardından büyük bir hayalkırıklığı yaşadıklarını söylemek mümkündür.

Az sayıda da olsa, büyük gayrimüslim firmalar ancak 1950'den sonra, bir devamlılık göstergesi olarak değil, piyasaya yeni giren gençlerin yatırımları olarak gelişeceklerdir. 1950'den sonra ticaretten imalata kaymak konusunda gösterdikleri isteksizlik de Varlık Vergisi'nin yarattığı tedirginlikten kaynaklanmaktadır.¹²⁴ Dolayısıyla, Varlık Vergisi'nin yarattığı güvensizlik azınlıkların entegrasyon sürecini olumsuz etkilemiş, pek çok gayrimüslim vatandaşın göç etmesine neden olmuştur. Bu tarihlerde Yahudiler arasında Siyonizm canlanmış,¹²⁵ 1948'de İsrail'in kurulmasıyla yaklaşık 30.000 Yahudi vatandaş İsrail'e göç etmiştir.¹²⁶

¹²¹ Aktar, **a. g. e.**, s. 205'den Cumhuriyet, 23 Şubat 1943.

¹²² Ökte, **a. g. e.**, s. 209–210.

¹²³ Aktar, **a. g. e.**, s. 203.

¹²⁴ Aktar, **a. g. e.**, s. 209'dan E.C. Clark, "Türk Varlık Vergisi'ne Yeniden Bakış," **Yapıt**, Sayı: 8, 1984/85, s. 41.

¹²⁵ Türk toplumunda kendini belli eden tek Yahudi milliyetçi akım Siyonizmdir; fakat Siyonistlerin faaliyetleri cumhuriyetle birlikte sona ermiştir. Yeraltına inen Siyonizm, İbranice Yahudi tarihi, din ve kültürü konusunda özellikle gençlere verilen eğitim şeklinde devam etmiştir. Fakat bu faaliyetler, Yahudi

IV) Çok Partili Döneme Geçiş

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye ekonomik ve siyasi bir liberalleşme sürecine girecektir. Savaş yıllarında CHP hükümeti izlediği otoriter politikalar nedeniyle İttihat ve Terakki döneminden beri devletle arası giderek açılan köylünün desteğini iyice kaybetmiş, yine bu yıllarda izlediği ekonomi politikası nedeniyle işçi ve işverenin hükümete güvenini zedelemiştir. 1945-Çiftçiye Topraklandırma Kanunu ile büyük toprak sahipleri de hükümetten iyice uzaklaşır. Toplumsal desteğin kaybedildiği bu dönemde, Türkiye'nin demokratikleşmesi yönünde Batı'nın artan baskısı da yakından hissedilmektedir.

Bu koşullarda Temmuz 1945'te çok partili dönem başlayacak ve 1946'da Demokrat Parti (DP) kurulacaktır. 1946-1950 yılları CHP ve DP'nin komünistlik üzerinden birbirlerini karalamaları ile geçecek, komünizme karşı popülist bir milliyetçilik yükselmeye başlayacak ve dış destek de bulacaktır. Bu ortam, özellikle Almanya'nın yenileceğinin anlaşılmasıyla bastırılan Turancı harekete yarayacak ve Nihal Atsız gibi savaş sonrasında kovuşturulmaya uğramış Turancılara itibarları iade edilecektir. Öte yandan DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte 1950'ler artan bir dinsel toleransa da sahne olacaktır. Dinsel muhafazakârlık CHP döneminin devletçi ve baskıcı rejimine karşı bir muhalefet biçimi olarak yükselmiştir.¹²⁷ Artık siyasetin hakimiyeti cumhuriyet seçkinlerinde sembolleşen modern ve laik merkezin tekelinde değildir; İslam ve geleneğin temsil ettiği çevre de DP iktidarıyla birlikte siyasi yükselişe geçmiştir.

Gayrimüslimler açısından bu gelişmelere baktığımızda, özellikle CHP'nin otoriter tek parti rejimine karşı yükselen tek muhalif ses olması nedeniyle DP ilk etapta gayrimüslim cemaatler tarafından desteklenmiştir. Fakat kısa süre içinde DP'nin ekonomik açılımlarının ilk dönemde yarattığı refah gerilemeye başlayacak, kentlerde işsizlik artarken yoksulların zenginlere dış bilemeye başladığı bir dönemde

cemaati liderlerinin cemaatlerine kültürel anlamda Türkleşmeleri konusundaki teşvikleri nedeniyle önemsiz sayılabilecek niteliktedir. Siyonizm, 1934 Trakya olayları ve 1942 Varlık Vergisi uygulaması sırasında canlanmıştır. Ama asıl canlanma 1943 yılından itibaren. Varlık vergisi sonrasında kültürel olarak Türkleşme gayretlerinin hiçbir amaca ulaşmadığını gören Yahudi cemaatin Türkiye'nin kendilerine bir gelecek vaad ettiğine dair inancı azalmıştır. Bali, Yumul, Benlisoy, **a. g. m.**, s. 921.

¹²⁶ Aktar, **a. g. e.**, s. 208.

¹²⁷ Kuyucu, **a. g. m.**, s. 371–372.

gayrimüslimler bir kez daha hedef haline geleceklerdir.¹²⁸ Ekonomik kriz ortamında DP de çareyi milliyetçiliğe başvurmakta bulacak, her zaman olduğu gibi bir kez daha milliyetçilik sınıf farklılıklarının üzerini örterek iktidara hizmet edecektir. Modern ve laik merkezin Türk ulusunu inşa etme ve ekonomiyi millileştirme hedefinin ötekisi olan gayrimüslimler, bu kez de kendilerini yoğun bir İslam vurgusu barındıran muhafazakâr milliyetçiliğin ötekisi olarak bulmuşlardır.

1960'lara girildiğinde Türk-İslam sentezi gelişmeye başlamıştır. 1930'ların aksine Türk kültürünün İslam'a kattıkları değil, İslam'ın Türklüğe kattıkları tartışılmaktadır. Türk kültürünün devamlılığı İslam'la ilişkilendirilmekte, Osmanlı geçmişi Türklük üzerinden kutsanmaktadır. Bu nedenle yükselen bu yeni sağ milliyetçilik için de gayrimüslimler güvenilir ve yabancıların ajanı olmaya müsait ötekilerdir.¹²⁹

Soğuk Savaş döneminde devletin bir diğer iç düşmanı olarak gelişen solcular başta olmak üzere, pek çok düşman imgesi bu dönemde azınlık kimlikleri temelinde türetilen, çoğu zaman siyasal ve toplumsal azınlık olarak tasvir edilen solcular, Rum ya da Ermeni olarak "damgalanacaktır" ki, böylece azınlık kimlikleri adeta hakaret babında sıfatlaşacaktır.¹³⁰ Bu dönemde iç ve dış politikadaki krizler gayrimüslimlere yönelik ayrımcılığı iyice artıracak, özellikle Rum azınlık Kıbrıs nedeniyle Yunanistan'la inişli çıkışlı seyreden ilişkilerin kurbanı olacaktır. Bu sürecin ilk çıktısı 6/7 Eylül 1955, ikincisi 1930 Antlaşmasının Feshi ve 1964 Kararnamesi ve üçüncüsü de 1971'de Heybeliada Ruhban Okulu'nun kapatılmasıdır. Bunlardan ikisi aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

A) 6/7 Eylül Olayları

6/7 Eylül olaylarını tetikleyen gelişme 1955'de Türkiye'nin de bir tarafı haline geldiği Kıbrıs sorunudur. Bu tarihe dek dış politikasında Kıbrıs konusunda bir hassasiyete sahip olmayan Türkiye, İngiltere'nin girişimiyle Ağustos 1955'de Yunanistan ve İngiltere'yle birlikte Londra Konferansı'na katılmıştır. Adadaki Türklerin varlığı, adanın Türkiye ile tarihsel, ekonomik ve kültürel bağları ile Kıbrıs'ın Türkiye için sahip olduğu

¹²⁸ Aynı makale, s. 372-373.

¹²⁹ Copeaux, a. g. e. , s. 55-56; Aktar, s. 43; Taşkın, a. g. e. , s. 58.

¹³⁰ Tanıl Bora, " 'Ekalliyet Yılanları...' Türk Milliyetçiliği ve Azınlıklar, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 913.

stratejik önem dile getirilmiş; Türkiye'nin statükodan memnuniyeti ve statükonun devamını talep ettiği belirtilerek ilk kez bir Kıbrıs politikası oluşturulmuştur. İngiltere'nin adadan çıkması halindeyse Kıbrıs'ın Türkiye'ye verilmesi savunulmaktadır. Böylece artık Türkiye de sorunun bir tarafıdır.¹³¹

Kamuoyu bu dönemde Kıbrıs konusunda bilgisiz ve duyarsızdır, fakat hükümetin Yunanistan ve İngiltere'ye, arkasındaki kamuoyu desteğini göstermesi ve hazırlıksızlığını gizlemesi gerekmektedir. Bu amaçla, 6-7 Eylül olayları yaşanmadan önce Kıbrıs Türktür Derneği kurulmuştur. Türklük bilinci üzerinden halk sorunun bir tarafı haline getirilmeye başlanır. Öte yandan Kıbrıs aynı zamanda siyasi ve ekonomik kriz içinde olan Menderes hükümetine kamuoyunun dikkatini başka bir tarafa yöneltebileceği bir seçenek de sunmaktadır.¹³²

Olaylar, 6 Eylül 1955 akşamında DP'ye yakınlığı ile bilinen *İstanbul Ekspres* akşam gazetesinin Atatürk'ün Selanik'teki evinin bombalandığı haberini yayınlamasıyla başlar. Haber yayınlanır yayınlanmaz Kıbrıs Türktür Derneği önderliğinde kalabalık bir grup Taksim meydanında toplanır ve yürüyüşe geçer. Önce çeşitli Rum gazeteleri yakılır, ardından da gayrimüslimlere, özellikle Rumlara ait ev ve dükkânlar yağmalanmaya başlanır. Saldırıları sadece Beyoğlu ve civarında değil, Beykoz, Kadıköy ve Adalar gibi Beyoğlu'na ve birbirlerine uzak ilçelerde de devam etmektedir. Bu saldırılara aşağı yukarı 100 bin kişinin katıldığı düşünülmektedir. İzmir'de de Yunan Konsolosluğu ve Fuar'daki Yunan pavyonu başta olmak üzere Rumlara ve Levantenler dahil bütün gayrimüslim azınlıklara yönelik saldırılar mevcuttur. Pek çok gayrimüslim vatandaş evlerine astıkları Türk bayrakları sayesinde saldırılardan kurtulurken, güvenlik güçlerinin olaylara müdahale etmemesi, ancak gece yarısından sonra İstanbul ve İzmir'de sıkıyönetim ilan edilmesi işin ilgi çeken yanındır.¹³³

¹³¹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Melek Fırat, "1945–1960 Yunanistan'la İlişkiler," Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kuruluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, 4. B. , İstanbul, İletişim, 2001, s. 600–602.

¹³² Güven, a. g. e. , s. 15.

¹³³ Koçoğlu, a. g. e. , s. 69–70; Asım Karaömerlioğlu, "6–7 Eylül'ün Anlattıkları," 06.09.2002, <<http://www.bianet.org/2002/09/14/13018.htm>>; M. Hulusi Dosdoğru, **6/7 Eylül Olayları**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1993, s. 23; Güven, a. g. e. , s. 26'dan NARA 782.00/9–1455, İstanbul Başkonsolosluğu Raporu, 14.09.1955.

Sıkıyönetim ilanından sonra, aralarında Aziz Nesin, Kemal Tahir, Asım Bezirci gibi isimlerin bulunduğu komünist oldukları gerekçesiyle daha önceden fişlenmiş 45 kişi saldırıların faili olarak gözaltına alınmıştır. Böylece bir taşla iki kuş vurulmakta, hükümet hem gayrimüslimlere hem de solculara faturayı yüklemektedir. Olayların ardından Kıbrıs Türk Derneği kapatılmış ve olaylara karışan 87 kişi tutuklanmıştır, fakat fırsattan istifade 45 siyasi fişli de tutuklanır. Bu isimler beş altı ay hapis yattıktan sonra beraat edecektir.¹³⁴

Yunanistan'da yapılan soruşturmayla Atatürk'ün evine yerleştirilen ses bombasının MİT'te görevli olduğu söylenen Batı Trakyalı bir öğrenci tarafından Türk konsolosluğundaki bir görevliye verildiği ortaya çıkmıştır. Bu bilgi 6/7 Eylül olaylarının hükümetin bilgisi dahilinde gerçekleştiğini ileri sürebilmek için önemli bir delildir. 1934'te olduğu gibi, saldırıların birbirine uzak yerlerde aynı anda gerçekleşmesi ve güvenlik güçlerinin müdahale etmemiş olması da hükümetin bilgisi dahilinde olayların gerçekleştiğine dair önemli birer kanıttır. Tanık eksikliğine rağmen, Menderes ve Zorlu da Yassıada Mahkemesi'nde 6/7 Eylül olaylarını planlamaktan suçlu bulunacaklardır.¹³⁵

6/7 Eylül olayları, tek parti döneminde olduğu gibi çok parti döneminde de gayrimüslimlere yönelik ayrımcılığın devam ettiğinin önemli bir göstergesi olmuş ve azınlığın devlete güvensizliğini pekiştirmiştir. Olaylar sonrasında TBMM'de yapılan tartışmalarda açıkça ortaya çıkmaktadır ki, hem merkez hem de çevreden gelen siyasetçiler için gayrimüslimler geçici olarak Türkiye'de bulunan ve 'gerçek' Türk ulusunun onlara cumhuriyetin misafirleri oldukları için sabır gösterdiği ikinci sınıf vatandaşlardır.¹³⁶

Olaylar sırasında birkaç Rum ölmüş, 35 kişi yaralanmış, 5622 bina tahrip edilmiştir. Yüksek bir maddi hasar vardır.¹³⁷ Olayların hemen ardından hükümet gayrimüslimlerin göç ederken Türkiye pazarındaki sermayelerini aceleyle çekmelerini engellemek için servetlerini yurt dışına tranfer etmelerini de idari olarak

¹³⁴ Dosdoğru, **a. g. e.**, s. 36–37.

¹³⁵ Karaömerlioğlu, **a. g. m.**; Fırat, "1945-1960...", s. 601.

¹³⁶ Güven, **a. g. e.**, s. 170.

¹³⁷ Fırat, "1945-1960...", s. 601.

yasaklayacaktır.¹³⁸ Fakat bu duruma rağmen devlete duyulan güven kaybı ve olayların şiddeti gayrimüslimlerin dalga dalga yurt dışına göç etmesi sonucunu doğuracaktır. Dönemin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü ise TBMM’de yaptığı bir konuşmada bu göçlerin nedenini “Türkiye’de halihazırda sahip oldukları yüksek yaşam standardını başka ülkelerde daha da geliştirmek” olarak açıklamaktan kaçınmamıştır.¹³⁹

B) 1930 Antlaşmasının Feshi ve 1964 Kararnamesi

1963’te Kıbrıs’ta toplumlararası çıkan çatışmalar 1964’de Türkiye ile Yunanistan arasında bir krize dönüşmüştür. Durumun kızışması üzerine Mart 1964’te TBMM, hükümete, gerektiğinde Kıbrıs’a askerî müdahalede bulunma yetkisi vermiştir. Fakat Kıbrıs’a çıkartma yapılamayacağına anlaşılması üzerine, İnönü hükümeti dışarda ılımlı bir hava çizerken, içerde Yunanistan ile bozulan ilişkilerin acısını yine Rumlardan çıkaracak ve Rum vatandaşları koz olarak kullanacaktır. 1964’te Türkiye, Yunan ve Türk vatandaşlarına adeta çifte vatandaşlık hakları veren 1930 İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması’nı tek taraflı olarak feshetmiştir. Antlaşmaya göre, fesih tarihinden altı ay sonra uygulamaya geçilmesi gerekirken, Türkiye, antlaşmanın 16. maddesini, yani fesihin ülke savunması ve güvenliğini ilgilendirdiği gerekçesini kullanarak uygulamayı hemen başlatacaktır.¹⁴⁰

1930’da, Yunanistan ve Türkiye arasındaki dostluk havasının bir ürünü olarak imzalanan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması’nın 1. maddesi, taraflardan her birinin uyruklarına, diğer tarafın ülkesine, ülkenin kanun ve düzenine uyarak, yabancılar için özel hükümler varsa “en çok gözetilen ulus” uyruklarının tabi oldukları veya olacakları düzenlemelerden başka kısıtlamalara tabi tutulmaksızın, serbestçe girebilme, orada oturabilme, yerleşebilme, yolculuk yapma ve orayı istedikleri zaman terk edebilme haklarını getirmektedir. Antlaşmaya göre taraflardan her birinin uyruklarına diğer tarafın ülkesinde mülk edinme, ticari faaliyette bulunma, şirket ve fabrika kurma, ithalat-ihracat

¹³⁸ Güven, a. g. e. , s. 175’ten NARA, 782.00/10-555, ABD Başkonsolosluğu, İstanbul’dan ABD Dışişleri Departmanına, 05.10.1955.

¹³⁹ Aynı eser, s. 173’ten TBMM ZC, Devre 10, İçtima 2, cilt 1, 36, İnkar, 13.02.1956.

¹⁴⁰ Melek Fırat, “1960-1980 Yunanistan’la İlişkiler,” Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurutuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, 4. B. , İstanbul, İletişim, 2001, s. 732.

yapma, gemi taşımacılığı faaliyetlerinde bulunma ve miras bırakma hakkı da tanınmıştır. Bu kişiler söz konusu faaliyetler sırasında yerel uyruklarla eşit vergilendirmeye tabi olacaktır.

Tamamen ekonomik gerekçelerle imzalanan bu antlaşmanın iki amacı vardır: İlki, nüfus mübadelesi sonrası Türkiye’de doğan nitelikli işgücü açığını kapatmak ve Yunanistan’da doğan işsizlik sorununu çözmek, ikincisi ise, 1929 ekonomik bunalımının yol açtığı durgunluğu aşmaktır.¹⁴¹

1955’de 6/7 Eylül olaylarına rağmen bu antlaşma 1964’e dek yürürlükte kalmış, fakat 2 Kasım 1964’te çıkarılan gizli bir kararname ile Türkiye’de Yunan uyruklu olup da bu antlaşmanın getirdiği haklardan yararlanan kişilerin taşınmaz malları üzerindeki her türlü tasarrufları durdurulmuş ve taşınmazlardan elde ettikleri gelir bloke edilmiştir. Sadece İstanbul’da yaşayanların, geçimlerini sağlayacak şekilde her yıl bir miktar parası serbest bırakılmıştır.¹⁴² Bu gizli kararname, ancak 1988 Davos süreci dahilinde Şubat ayında kaldırılacaktır.

Sonuç olarak, bu kararnamenin ardından Yunan uyruklu 8600 kişi Türkiye’den ayrılmış, Yunan uyruklu Rumlarla evli Türk vatandaşları da bu karardan yakından etkilenmiştir. Gidenlerin pek çoğu 50 yaşın üzerindedir. 1965’te Türkiye’de 48.000 Rum kalmıştır.¹⁴³ Kalanların büyük kısmı ise kendilerinin ve çocuklarının geleceğini göremedikleri için daha sonraki yıllarda Yunanistan’a göç etmiştir.¹⁴⁴

C) Vakıflar Sorunu*

Gayrimüslimleri “yabancı” ve tehlikeli sayan zihniyet bu dönemde Vakıflar sorunu bağlamında da gayrimüslim vatandaşların karşısına çıkmıştır. Sorunun temeli 1936 Vakıflar Beyannamesi’dir ama bu beyanname 1960’larda gayrimüslimler için bir sorun haline gelecektir. 1936 yılında yürürlüğe giren Vakıflar Kanunu, tüm vakıflardan

¹⁴¹ Melek Fırat, “1923-1939 Yunanistan’la İlişkiler,” Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kuruluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, 4. B. , İstanbul, İletişim, 2001, s. 348-349.

¹⁴² Fırat, “1960-1980...,” s. 733.

¹⁴³ Nigar Karimova, Edward Deverell, **Minorities in Turkey**, Stockholm, The Swedish Institute of International Affairs, 2001, s. 11.

¹⁴⁴ Karimova, Deverell, **a. g. e.** , s. 732; Koçoğlu, **a. g. e.** , s. 87-93, 128-129.

* Bu alt bölüm Oran, **Türkiye’de Azınlıklar**, s. 102-107’den özetlenmiştir.

ellerindeki taşınmazların listesini gösteren bir mal beyannamesi istemiştir. Amaç, İslamcıların ekonomik kaynaklarını kurutacak düzenlemelere gitmektir. Fakat Mustafa Kemal'in ömrü yetmeyecek ve beyannameler unutulacaktır. Bu unutmaya 1972'de Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün (VGM), gayrimüslim vakıflarının vakıfnamelerini istemeye başlamasıyla sona erecek, İslami vakıflara karşı çıkarılan beyanname gayrimüslim vakıflara karşı kullanılmaya başlanacaktır. Padişah fermanıyla kurulan gayrimüslim vakıfların vakıfnameleri bulunmamaktadır. Bunun üzerine VGM, 1936'da alınan beyannameleri bu vakıfların vakıfnamesi sayacağını bildirir ve vakıfların 1936'dan sonra herhangi bir yolla edindikleri taşınmazlara el koymaya başlar. Çünkü bu taşınmazlar 1936 mal beyannamesinde kayıtlı değildir. Bu mal beyannamesinde bu vakıfların taşınmaz edinebilecekleri de yazmamaktadır.

Gayrimüslim vakıflarının taşınmazlarına el konulmaya başlanması Türkiye'de ekonominin gayrimüslimlerden tasfiyesi sürecinin son halkası, gayrimüslim vatandaşlara yönelik ayrımcılığın önemli göstergelerinden biri olarak Türkiye siyasal tarihine geçecektir. Bu sorun ancak 2000'lerde yenilenen Vakıflar Kanunu ile çözüm sürecine girmiştir.¹⁴⁵

IV) 1980'den Günümüze

12 Eylül 1980 sabahı Türkiye sadece yeni bir güne değil, yepyeni bir döneme uyandı. 1960 askeri darbesinin ve 1971 muhtırasının ardından ordu bir kez daha ülkeyi "koruma ve kollama" misyonuyla işbaşındaydı. Bu "koruma ve kollama" çabası ekonomik alanda neoliberal dönüşüme eklenmeyi, siyasal alanda devletin başını ağrıtmayacak "sadık" ve "depolitize" vatandaşı yeniden inşa etmeyi içeriyordu. Bir üst kimlik olarak Türk kimliği bu bağlamda yeniden tanımlanacaktı. Modern-laik milliyetçiliğin simgesi ordu, hem '80 öncesinde yükselen siyasi bilinçlenmeyi din aracılığıyla törpülemek, hem de ABD'nin Yeşil Kuşak projesine uyum göstermek adına Türk-İslam sentezinin birincil uygulayıcısı olarak ortaya çıktı. 1960'larda Soğuk Savaş koşullarının beslediği, devletin arka planda destek çıktığı bir hareket iktidara geçiyor,

¹⁴⁵ Daha ayrıntılı bilgi ve günümüzdeki gelişmeler için bkz. Oran, **Türkiye'de Azınlıklar**, s. 105–107; 139–142.

üstelik de bunu Kemalist öğelere vurguyu da eksiltmeden, yani cumhuriyetin meşruiyet zeminine de oynayarak yapıyordu.

1983'te başlayan ANAP dönemi de farklı sağ partilerin ve çıkar gruplarının bir koalisyonu olarak ordunun başlattığı görevi devam ettirecekti. 1990'larda DYP'den SHP'ye, MHP'den RP'ye farklı siyasi partiler farklı koalisyonlarla iktidara geldilerse de, Türk-İslam sentezi özellikle eğitim alanındaki yerini korudu.¹⁴⁶ Dolayısıyla, 1980 sonrasında Türk-İslam sentezi hiç olmadığı kadar etkili hale geldi. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu'nun 1986'da benimsediği raporda Türk ve İslam kültürü milli kültürün iki temel kaynağı olarak görülüyordu.¹⁴⁷ Bu bağlamda din dersleri zorunlu hale getirilirken, İmam Hatip okullarının önü açıldı. Eğitim ve kültür kurumları açıkça İslami değerlerin eklemlendiği bir milliyetçiliğin öğretildiği ve ifade edildiği yerler haline geldi.¹⁴⁸ Sonuç olarak, "Onlar Hıristiyan, biz Türküz"¹⁴⁹ demeye olanak sağlayan toplumsal zemin bu dönemde köklerini daha derinlere saldı.

Hıristiyan-Türk ayrışması özellikle AB'ye adaylık sürecinde Batı karşısında mazlum ama gururlu genç rolüne soyunan Türk milliyetçiliği bağlamında önem kazandı. Hıristiyan Avrupa'nın Müslüman Türkiye'yi dışladığı savı, Batı'nın Türkiye'yi bölme gayesiyle paralel ele alınmaya başlandı. PKK'ya ve Ermeni soykırımı iddialarına Batı'nın verdiği destek Türk kamuoyunda Batı karşıtlığını artırdı. Bu karşıtlık 1990'larda AB'yle ilişkilerin inişli çıkışlı seyri nedeniyle zaman zaman iktidardaki hükümetler tarafından manipüle edilse de, AB karşıtlığı üzerinden yükselen Türk milliyetçiliği 2000'lerde hükümetler dışında bir anlam kazandı.

Bu portrenin temel nedeni, 1980'lerden itibaren dönüşen ulus devletin, Türkiye kamuoyunda ulus devletin kaybedildiği kaygısıyla ele alınmasıdır. AB bu kaygının

¹⁴⁶ İsmail Kaplan, "Milli Eğitim İdeolojisi," **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 799.

¹⁴⁷ Bkz. Bozkurt Güvenç, Gencay Şaylan, İlhan Tekeli, Şerafettin Turan, **Türk-İslam Sentezi**, İstanbul, Sarmal, 1994.

¹⁴⁸ Etienne Copeaux, "Türk Milliyetçiliği: Sözüklere Tarihler, İşaretler," **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 47.

¹⁴⁹ "Malatya'da Zirve Yayınevi'nde Protestan inancını taşıyan üç kişinin öldürülmesi olayının bazı zanlılarının yargılandığı davada, sanıklardan Kürşat K., öldürülen kişilerden "karşı taraf" olarak söz etti. Müdahil avukatların bu ifadenin ne anlama geldiğini sormaları üzerine, "onlar Hıristiyan, biz Türküz. Karşı taraf derken bunu kastettim" dedi." Mehmet Ali Kılıçbay, "Toplum bir'ler toplamıysa despotluk, bireyler toplamıysa demokrasi vardır," **Yeni Aktüel**, <<http://www.yeniaktuel.com.tr/yaz48-210004-110,134@2100.html>>

somutlaştığı temel öznedir. AB'ye üyelik sürecindeki reformlar ulusal egemenliğin kaybı olarak algılanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın işgalci güçlerinin yeniden Türkiye'yi parçalamak için mesaiye başladıkları algısı günümüzde Türk milliyetçiliğinin, ister modernist-laik ister milliyetçi muhafazakâr olsun, temel motivasyonlarından biridir. Her iki milliyetçi akımın farklı içeriklerle ama ortak bir aidiyet duygusuyla devlete atfettikleri önem düşünüldüğünde ulus devletin dönüşümünün ve alışılmış kimlik tanımlarının dışına çıkılmasının yarattığı tedirginlik açıktır. Bu ortamda küresel ve ulusal ekonomik pastadan eskisi kadar pay alamayan orta sınıflar ve aldığı azıcık pay giderek azalan alt sınıflar direnişlerini milliyetçilik üzerinden örgütlemekte, milliyetçiliği parçalanma korkusuyla bezenmiş bir bayrak olarak yükseltmektedir.

Bu korku ortamında dış düşman çoğu zaman AB, zaman zaman ABD olarak şekillenirken iç düşman da dış düşmanın maşası olarak kodlanan azınlıklardır. Kürtler, gayrimüslimler ve diğer azınlıklar Batı'nın desteğiyle hak taleplerini yükselten ve Batı'nın Türkiye'yi bölme gayesine araç olan unsurlar olarak kodlanmaktadır. Bu bağlamda gayrimüslimler özellikle Birinci Dünya Savaşı dönemine yapılan göndermelerle işgalci kuvvetlerin içerdeki uzantısı olarak görülmekte, istikrarsızlığın, yoksulluğun günah keçisi olarak bir kez daha ötekileştirilmektedir.

1988'de çıkartılan ve 1991'e kadar uygulanan Sabotajlara Karşı Koruma Yönetmeliği'nin 5/j maddesinde hangi kategorilerin sabotaj yapabilecekleri sıralanırken, "*Memleket içindeki yerli yabancılar (Türk tebaalı) ve yabancı ırktan olanlar*" diyerek gayrimüslim Türk vatandaşlarının "yerli yabancı" olarak sayılması, 1996'da İstanbul 2 Numaralı İdare Mahkemesi'nin bir Rum vatandaş hakkında "yabancı uyruklu TC vatandaşı" terimini kullanması, bu dönemde de gayrimüslimlerin biz'den sayılmama durumunun devam ettiğinin açık göstergeleridir. 625 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanununun "Yabancılar tarafından açılmış özel okullara Türk müdür başyardımcısı atanmasına" ilişkin olan 24/1 maddesinin hâlâ Türkiye vatandaşı olan azınlıkların okullarına da uygulanması ve üstelik başyardımcının niteliğinin "Türk asıllı ve TC uyruklu" olarak tanımlanması da 1930'larda değil 2000'lerde merkezî iktidarın gözündeki ulusal kimlik algısının ne olduğuna dair önemli bir örnektir. Günümüzde hâlâ

üniversiteler dışında ve özellikle de Emniyet, ordu ve Dışişleri Bakanlığı gibi kurumlarda gayrimüslim devlet memurlarının bulunmaması da bu tabloya eklenmelidir.¹⁵⁰

Masonluk ve Sabetaycılık 2000'lerde hiç olmadığı kadar Türkiye'nin gündemindedir. Türkiye'de Yahudilerin çıkarlarına hizmet eden etkili çevreler olduğu şeklindeki komplo teorileri halk arasında %53-55 oranında destek görmektedir.¹⁵¹ İktidardaki AKP hükümetinin Yahudilikle suçlanması da gayrimüslimliğin bir meşruiyet kaybı nedeni olarak görüldüğünün açık bir göstergesidir.¹⁵² Üstelik kendisine Ermeni kökenli diyen CHP milletvekili Canan Arıtman'a cevap vermeyi gerekli gören Cumhurbaşkanı Abdullah Gül örneği düşünüldüğünde, gayrimüslimlikle "suçlanmanın" bir meşruiyet kaybına yol açacağı kaygısının AKP safları için de geçerli olduğu görülmektedir. Yani, bir kez daha ister laik ister dindar kesim için olsun, gayrimüslimlerin ortak ötekiliği ortaya çıkmaktadır.

Yine de AKP hükümetinin 2004'ten itibaren AB uyum süreci çerçevesinde attığı yasal adımların Türkiye genelinde tüm azınlıkların haklarının gelişmesine yönelik etkisi göz ardı edilemeyecek önemdedir. Temel hak ve özgürlüklerin sınırlarının biraz da olsa genişletilmesi, farklı dil, lehçe ve ağızlarda yayımın ve öğrenimin önünün açılması, Vakıflar Kanunu'nun değiştirilerek gayrimüslim vakıfların Bakanlar Kurulu kararıyla mal ediniminin önü açılması bu bağlamda öne çıkmaktadır.¹⁵³ Özellikle AKP iktidarının ilk döneminde gerçekleşen bu yasal açılımlar 2007 seçimlerinde gayrimüslimlerin AKP'yi desteklemesini de beraberinde getirmiştir.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Oran, **Türkiye'de Azınlıklar**, s. 93.

¹⁵¹ Binnaz Toprak, Ali Çarkoğlu, **Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset**, İstanbul, TESEV Yayınları, 2006, s. 80.

¹⁵² Bkz. Ergün Poyraz, **Musa'nın Çocukları Tayyip ve Emine**, İstanbul, Togan Yayınları, 2007, Ergün Poyraz, **Musa'nın Gül'ü**, İstanbul, Togan Yayınları, 2007 vb.

¹⁵³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Oran, **Türkiye'de Azınlıklar**, s. 139-142.

¹⁵⁴ Agos'a göre Türkiye'deki 70 bin Ermeni'nin yaklaşık %60'ı AKP'yi desteklemiştir. Ermeni Patriği Mesrob Mutafyan da AKP azınlıklara karşı daha az milliyetçi bir bakışa sahip olduğu için CHP yerine AKP'nin tercih edildiğini belirtmiştir. Apoyevmatini gazetesi editörü Michail Vasiliadis de 2000 nüfuslu Rum cemaatin de AKP'ye destek verdiğini düşünmektedir.

"Turkey: Religious Minorities Watch Closely as Election Day Approaches," Eurasianet, July 19, 2007, <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav071907a.shtml>;

"Veteran diplomat, Armenian patriarch lend support to AKP," *Turkish Daily News*, June 5, 2007, <http://www.turkishdailynews.com.tr/article.php?enewsid=75000>;

Angel Rabasa, F. Stephen Larrabee, **The Rise of Political Islam in Turkey**, Pittsburgh, RAND Cooperation, 2008, s. 67.

Öte yandan bu yasal değişikliklerin toplumsal zihniyette köklü bir değişim gerçekleşmeden sağlıklı bir şekilde işleyeceğini ileri sürmek mümkün değildir. AKP'nin tabanını bir yana bırakın, bu değişikliklerin mimarı AKP hükümetinin bile uygulamada teklediği açıktır. Bu değişikliklerin gerçekleşmesi hayati öneme sahiptir; fakat Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının her birinin kendini bu ülke de eşit hissetmesi adına gelişen bir zihniyetle yapıлып yapılmadığı tartışmalıdır. Bu tartışmaya vesile olacak örnekler son derece geniştir. Herşeyden evvel gayrimüslimlere yönelik “bizim misafirimizsiniz” algısı korunmaktadır. Başbakan Erdoğan’ın İsrail’in Gazze’ye yönelik saldırılarını kınarken “Biz, dedeleriniz, ecdadımız kovulduğu zaman, sizi kalkıp da bu topraklarda ağırlayan Osmanlı’nın torunları olarak konuşuyoruz”¹⁵⁵ sözleri bu bağlamda verilebilecek örneklerin başında gelmektedir. Başbakan’ın “Bizim ülkemizde 100 bin kadar vatandaşımız olmayan Ermeni’nin bizde yaşamasına, çalışmasına müsaade ediyorsak, bu da bizim bir yaklaşım tarzımızdır. Ne denli barışa yönelik bir yaklaşım tarzı içerisinde olduğumuzu göstermesi bakımından önemlidir ama bunun karşılığını da bizim görmemiz lazım. Eğer biz bunun karşılığını göremezsek herhalde biz de başımızın çaresine bakacağız”¹⁵⁶ diyerek Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Ermenileri sınır dışı etme tehdidiyle açıklama gerektirmeyecek kadar açıktır. Yine Erdoğan’ın Türkiye’deki gayrimüslimlere yönelik kısıtlamalar dile getirildiğinde “Bizde gayrimüslimlere kısıtlama yok ama Avrupa’da Müslümanlara var”¹⁵⁷ ifadesine başvurması da mütakabiliyet ilkesinin zihinlerdeki devamlılığının bir göstergesidir.

Gayrimüslimleri ulusal güvenliğe yönelik bir tehdit olarak algılama da devam etmektedir. 2004’te Adalet Bakanı Cemil Çiçek’in Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu’nun Azınlık Raporu’nu kaleme alan Prof. Dr. Baskın Oran ve Prof. Dr. İbrahim Kaboğlu’nu “entel fitne” olarak adlandırması ve “Türkiye'nin ek yerine jilet attılar” sözleri,¹⁵⁸ 2005’te ‘İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları’ başlıklı konferansa “Milleti arkadan hançerliyorlar”¹⁵⁹ suçlamasıyla yaklaşması bu çerçevede değerlendirilebilir.

¹⁵⁵ **Radikal**, 08.01.2009.

¹⁵⁶ **Radikal**, 17.03.2010.

¹⁵⁷ **Yeni Şafak**, 08.07.2006.

¹⁵⁸ Adnan Ekinci, “İnsanlığın Entel Umudu,” **Radikal**, 19.11. 2004; **Takvim**, 16.11.2004.

¹⁵⁹ **Milliyet**, 25.05.2005.

Ekim 2006’da işlenen Rahip Santoro cinayeti, 2007’de gerçekleşen Hrant Dink cinayeti ve Zirve Yayınevi katliamı bu hükümet döneminde gerçekleşmiştir. Üstelik ne yazık ki cinayetle sonuçlanmadığı için medyaya yansımaya gayrimüslimlere yönelik pek çok sözlü ve fiili şiddet eylemi yine bu dönemde yaşanmış ve yaşanmaktadır. Bu eylemlere karşı gerekli tedbirlerin alındığını söylemek ise zordur.¹⁶⁰ Göstermelik söylemlerle gerçekler çoğu zaman çelişmektedir. En açık örnek 2007’de gerçekleşen Hrant Dink cinayeti olsa gerektir. Bir yanda cinayetin çözüleceğine dair vaatler öte yanda korunan ve/veya unvanı yükseltile devlet yetkilileri, sümen altı edilen bilgiler vardır.

Elbette AKP hükümeti kendisini demokratikleşmenin itici gücü olarak kodlamasının ve kendisini böyle kodlayanların sallanan kılıcı altında Ahdamar’daki Surp Haç Kilisesi’nin ayine açılması gibi çok daha önceden gerçekleştirilmesi gereken olumlu adımlara da imza atmaktadır; ve elbette ki bu çaba desteklenmelidir. Fakat bu adımlar ne yazık ki gayrimüslimlerin “kurucu ötekiliği”ni yıkmaktan henüz uzaktır. Hrant Dink davası için AİHM’ye gönderilen savunmada öldürüldüğü için bizzat Dink’in suçlanması bu uzaklığın henüz aşılmadığının en son örneğidir.¹⁶¹

2007’deki Zirve Yayınevi katliamı çerçevesinde misyonerlerin ötekileştirilmesi konusuna da bu noktada ayrıca değinmek gerekmektedir. Çünkü bu katliam yukarıda kısaca özetlenmeye çalışılan Türkiye’de gayrimüslimlere yönelik algının bir çıktısıdır ve bu nedenle ne Varlık Vergisi’nden ne de Hrant Dink ve Rahip Santaro cinayetlerinden ayrı düşünülebilir. Sadece gazete taramaları sonucunda elde edilen veriler bile hem Türkiye’de gayrimüslimlerin neden ‘kurucu öteki’ sıfatına sahip olduklarını ortaya çıkarmakta hem de misyonerlere yönelik şiddet eylemlerinin nasıl bir toplumsal ortamdan beslendiğini gözler önüne sermektedir.

Misyonerliğe Bakış

Gayrimüslimler nasıl hem modernist-laik milliyetçiler hem de milliyetçi muhafazakârlar için ortak bir ötekiyse, misyonerlik de her iki milliyetçi akım için ortak

¹⁶⁰ Örnekler için bkz. **2007 Yılı İçerisinde Türkiye’deki Protestan Cemaatinin Maruz Kaldığı Hak İhlalleri Raporu**, Türkiye Protestan Kiliseler Birliği, Ocak 2008.

¹⁶¹ **Milliyet**, 15.08.2010.

bir nefret odağıdır. Misyonerlik ile gayrimüslimler ve hatta yabancılar arasında “doğal” bir bağ olduğu tahayyül edilmekte, misyoner faaliyetler emperyalizmin din perdesi altında yürütülen şekli olarak tanımlanmaktadır.¹⁶² Misyonerliğe yönelik bu algı özellikle Batı’ya yönelik şüphelerin arttığı, bölünme kaygısının yükseldiği dönemlerde ön plana çıkmaktadır. İçişleri Bakanlığı’nın 2006 yılı rakamlarına göre, son yedi yılda sadece 338 Müslüman Hıristiyan olduğuna göre,¹⁶³ 2000’lerden beri yükselen misyoner karşıtlığının temelini Hıristiyanlığı kabul edenlerin sayısındaki muazzam artışta aramamak gerekir. Zaten gerek modernist-laik kesimden gerekse milliyetçi muhafazakâr kesimden yükselen tepkilerin İslam elden gidiyor kaygısından çok Türkiye parçalanıyor kaygısını taşıdığı görülmektedir. Özellikle 2004’te hızlanan AB reform süreciyle birlikte ulusal ve yerel basında misyonerliğe yönelik olumsuz haberlerin artması bu bağlamda tesadüften öte bir anlam taşımaktadır. AB’nin ve ABD’nin azınlıklara destek vererek bölünmeyi hızlandırma gayesi taşıdığı gibi iddialar misyonerlerin Batı’nın ajanı olarak Türkiye’deki etnik farklılıkları ve dinsel farklılıkları keskinleştirme ve hatta gayrimüslim azınlığın sayısını artırarak devletin başını daha fazla ağrıtmaya amacı taşıdıkları iddialarıyla birleşmektedir. Misyonerlerin hem ulusal ve yerel basın hem de kimi devlet kurumları, yetkilileri, siyasiler ve akademisyenler tarafından milli birlik ve bütünlüğe yönelik bir tehdit olarak kodlanmaları gayrimüslimlere yönelik genel bakışın bir yansımasıdır. 2007’de gerçekleşen Zirve Yayınevi katliamı da yaratılan bu ortamın bir çıktısıdır.

Oysa Anayasa’nın din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin 24. maddesi uyarınca misyonerlik yasal bir faaliyettir.¹⁶⁴ Üstelik yine Anayasa’nın 25. ve 26. maddeleri uyarınca düşünce ve kanaat hürriyeti ile düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti de garanti altına alınmıştır.¹⁶⁵ Danıştay da Haziran 2005’te Avrupa İnsan Hakları

¹⁶² G. Gürkan Öztan, “Türkiye’de zenofobi ve misyonerlik,” **Radikal**, 26.04.2007.

¹⁶³ Tarık Işık, İsmail Saymaz, “Sağcı da solcu da misyonerlik alarmı veriyor,” **Radikal**, 20.04.2007.

¹⁶⁴ 24. Md. : Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî âyin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

¹⁶⁵ 25. Md. : Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir.

Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz.

26. Md. : Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmî makamların müdahalesi olmaksızın haber

Sözleşmesi'nin 9. maddesinde¹⁶⁶ düzenlenen din ve vicdan özgürlüğünün demokratik toplumun temellerinden biri olduğunu belirterek, misyoner yayınların, yasadışı faaliyet olarak algılanamayacağını ayrıca belirtmiştir.¹⁶⁷ Ayrıca, Yargıtay da Şubat 2008'de yazdığı Dünden Bugüne Hıristiyanlığın ve Yahudiliğin Analizi, Misyonerler Arasında 6 Ay adlı kitabında Hıristiyanlığa hakaret ettiği gerekçesiyle Ankara 2. Asliye Ceza Mahkemesi'nde yargılanan ve beraat eden Ergun Poyraz kararını bozmuştur. Yargıtay Poyraz'ın kitabını Türk Ceza Kanunu'nun halkı kin ve düşmanlığa tahrik suçunu düzenleyen 216. maddesi¹⁶⁸ uyarınca değerlendirerek bu karara varmıştır. Böylece gayrimüslimlere yönelik nefret söyleminin önu bir parça olsun kesilmeye çalışılmıştır. Fakat tüm bunlara rağmen Zirve Yayınevi davasına ilişkin 31 dosyadan 16'sının sanık avukatları tarafından misyonerliği bir tahrik unsuru olarak göstermek üzere misyonerlik faaliyetlerine ayrılması Türkiye'de misyonerliğe yönelik genel bakışın bir ifadesi olarak karşımızdadır.

2001'de MİT, 2005'te Emniyet Genel Müdürlüğü, 2006'da Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) tarafından misyonerlikle ilgili hazırlanan raporlar da yasal durumla fiiliyatın aykırılığını ortaya çıkarmaktadır ki, aynı durum çalışma boyunca gösterilmeye çalışıldığı gibi “eşit vatandaş gayrimüslimler”in hepsi için geçerlidir.

MİT'in Nisan 2001'de Milli Güvenlik Kurulu'na sunduğu raporda misyonerlerin, 19. yüzyıl boyunca sürdürdüklerine benzer bölücü amaçları olduğu uyarısına yer verilmekte, İncil dağıtmak, radyo yayını yapmak şüpheli faaliyetler olarak anılmaktadır. Misyonerlerin iş ve para vaadiyle yoksul vatandaşları ve Kürtleri hedef kitle olarak belirledikleri de raporda yer almaktadır.¹⁶⁹ İkinci rapor 2005'te Emniyet Genel Müdürlüğü'nden gelir. Emniyet misyonerlikle ilgili raporunda misyonerlerin İstanbul'u

veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar. Bu fıkra hükmü, radyo, televizyon, sinema veya benzeri yollarla yapılan yayımların izin sistemine bağlanmasına engel değildir.

¹⁶⁶ 9. Md. (1) : Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

¹⁶⁷ Bkz. Danıştay 13. Daire'nin 692 sayılı kararı (98.02.2005),
<<http://www.danistay.gov.tr/kerisim/container.jsp>>

¹⁶⁸ 216. Md. (1) : Halkın sosyal sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge bakımından farklı özelliklere sahip bir kesimini, diğer bir kesimi aleyhine kin ve düşmanlığa alenen tahrik eden kimse, bu nedenle kamu güvenliği açısından açık ve yakın bir tehlikenin ortaya çıkması halinde, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

¹⁶⁹ Tolga Akıner, “Misyonerlik suç değil ama nedense 'tehdit',” **Radikal**, 22.12.2007.

üs olarak kullandıklarını, Anadolu'ya da açılmaya başladıklarını ve son bir yıl içinde 230 korsan kilise açtıklarını belirtmekte, ayrıca pazar günleri biraraya gelen misyonerlerin Hıristiyanlıkla ilgili temel bilgiler verdikten sonra İsa'yı anlatan Mel Gibson'un yönettiği 'Tutku' filminin gösterimini yaptıklarını kaleme almaktadır. Perşembe günleri ise kiliseye gelen kişilerin ailevi sorunlarıyla ilgilenildiği ve çözüm yollarının araştırıldığı söylenmektedir.¹⁷⁰ Burada tehdidin nasıl inşa edildiği açıkça ortadadır. Pazar günü toplanmak kadar Hıristiyanlar için son derece doğal olan bir durum kendisine raporda yer bulabilmektedir.

Misyonerlikle ilgili TSK raporu ise 2006'da hazırlanır. Bu raporda da misyonerlik devlet için bir tehdit olarak görülmekte ve AKP hükümeti uyarılmaktadır. Aylık siyasi bir dergide yayınlanan TSK'nın 'Ülkemizde ve Dünyadaki Misyonerlik Faaliyetleri' başlıklı raporda da, misyonerliğin sadece Türkleri Hıristiyanlaştırma çabalarıyla sınırlı olmadığı, Türkiye'nin jeopolitik konumunun misyonerlik faaliyetlerinde etkin bir rol oynadığı savunulmaktadır. Etnik ya da kültürel açıdan azınlık statüsünde görünenler veya kendilerini böyle tanımlayanlar, iç çatışma ve terör ortamında yaşayanlar ve deprem, sel felaketi gibi doğal afetlere maruz kalan insanlar, misyonerlerin hedef kitlesi içinde yer almaktadır, denilmektedir.¹⁷¹ Elbette bu belirttiklerimiz sadece rapordan basına yansıyan ayrıntılardır. Raporların kendilerine ulaşmak mümkün ol(a)madığı için daha ne gibi eylemlerin tehdit olarak sunulduğu bilinmemektedir.

Misyonerlerin bölücü ajan olarak tasviri sadece devlet kurumlarının raporlarında değil, 2004'te Ankara Ticaret Odası'nın (ATO) hazırladığı misyonerliğe ilişkin raporda da kendisine yer bulmaktadır. ATO raporuna göre, başlangıçta Hıristiyanlığı yayma amaçlı görülen misyonerlik faaliyetleri etnik ve dini ayrımcılığı körükleyerek devletin üniter yapısını hedef almaya başlamıştır.¹⁷² AB reform sürecine paralel bir şekilde artan misyonerlik düşmanlığını ATO Başkanı Sinan Aygün açıkça dile getirmekte, AB'ye uyum yasalarının misyonerlik faaliyetlerini hortlattığını öne sürmektedir.¹⁷³

¹⁷⁰ **Akşam**, 10 Şubat 2005.

¹⁷¹ Akıner, **Radikal**, 22.12.2007

¹⁷² ATO'nun gayrimüslimlere yönelik olumsuz algıyı besleyen yayınları bu raporla sınırlı değildir.

Gayrimüslimlerin "içimizdeki düşman" olduğuna dair başka bir ATO yayını için bkz.

İçimizdeki Haçer: Fener Rum Patrikhanesi, Vatansızların El Kitabı Serisi: 3, <<http://www.atonet.org.tr/yeni/index.php?p=924&l=1>>

¹⁷³ **Akşam**, 06.06. 2004.

2002'den beri iktidarda olan AKP hükümetinin misyonerliği din ve vicdan özgürlüğü bağlamında değerlendiren açıklamalarının belli bir zihniyet değişiminin göstergesi olup olmadığı ise tartışmalıdır. Genel söylem “eğer biz kendi dinimizi öğretirsek ayrık otları aramıza giremez” söylemidir ve bu söylem “herkes fikir özgürlüğü kapsamında kendi dinini anlatabilir” sosuyla süslenmektedir.¹⁷⁴ Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu da misyonerlikle mücadelenin özünü misyonerlik faaliyetlerini kötülemek yerine, din adamlarını donanımlı hale getirmek olarak açıklamıştır.¹⁷⁵ Fakat aynı hükümetin üstelik de Diyanetten sorumlu Devlet Bakanı Mehmet Aydın, misyonerliğin masum bir din tebliği veya din hürriyeti kullanma olayı olmadığını, aksine siyasi amaçları olan son derece planlı bir hareket olduğunu söylemekten kaçınmamaktadır.¹⁷⁶

Aydın'ın bu söylemi aynı tarihlerde başka bir siyasi akımın temsilcileri Rahşan ve Bülent Ecevit tarafından da paylaşılmakta, ATO Başkanı Sinan Aygün gibi Ecevitler de misyonerliğin artmasıyla AB'ye girme sevdasını paralel gelişmeler olarak ele almaktadır. Ocak 2005'te Rahşan Ecevit, "Ülkemizde kiliseler yer yer apartman katlarına kadar yayıldı. Kimi vatandaşlarımız kah ikna yoluyla, kah çıkar sağlanarak Hıristiyan yapıyor. Takkenin üzerine haç geliyor. Ben ülkemi geri istiyorum" derken, Bülent Ecevit "AB'ye girme sevdası yüzünden misyonerlik faaliyetlerinin bu denli artması ve buna karşılık yetkililerin sessiz kalmasını anlayabilmiş değilim" diyerek bu sözlere destek vermektedir.¹⁷⁷ 2007'deki cumhuriyet mitinglerinde modernist-laik kesimin de misyonerlik faaliyetlerini benzer bağlamda değerlendirdiği görülmektedir.¹⁷⁸

Akademik dünyadan bu zihniyetin oluşumuna verilen destek de göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Gerek akademisyenlerin gerekse araştırmacıların kaleme aldıkları misyonerliğe ilişkin kitaplar 2000'lerde önemli bir artış göstermiştir. Elbette belli bir konuda yapılan akademik araştırmaların artması önemlidir; fakat bu kitapların

¹⁷⁴ <<http://www.haber7.com/haber/20061202/Dini-ogretmezseniz-misyonerler-ogretir.php>>; <www.haberler.com/konya-diyamet-isleri-baskani-bardakoglu-konya-da-haberi>, Işık, Saymaz, **Radikal**, 20.04.2007.

¹⁷⁵ **Yeni Şafak**, 25.10.2003.

¹⁷⁶ **Sabah**, 28.03. 2005.

¹⁷⁷ Tolga Korkut, "Misyonerlik Bölücü Tehdit Sözleri," 19 Nisan 2007, <<http://bianet.org/bianet/kategori/bianet/94829/misyonerlik-bolucu-tehdit-sozleri>>

¹⁷⁸ Bkz. 14 Nisan 2007 Tandoğan Mitingi, Prof. Dr. Alpaslan Işıklı'nın Konuşması, <http://www.yayed.org/genel/bizden_detay.php?kod=449>

önemli bir kısmı misyonerliği tarihsel boyutlarıyla incelemek yerine, misyonerlere yönelik toplumsal nefreti beslemektedir. Kitapların önemli bir kısmında misyonerlerin baştan etnik ve dinî bölücülüğü kışkırtan ajanlar olarak ötekileştirildiği, özellikle “Hz. Muhammed’i tanıyor musunuz?” sorularıyla dinsel reflekslerin de harekete geçirildiği görülmektedir. Anadolu’nun çeşitli illerinde misyonerlik konulu konferanslar düzenlenmekte, bu konferanslarda söz alan devlet yetkilileri ve akademisyenler misyonerlik tehdidini kimi zaman din elden gidiyor, kimi zaman ülkemiz bölünüyor kaygılarıyla dile getirmektedir. İstanbul Valisi Muammer Güler’in Samsun Valisi iken Samsun 19 Mayıs Üniversitesi ile birlikte düzenlediği “Misyonerlik Faaliyetleri ve Pontuşçuluk Propagandalarına Karşı Halkın Bilinçlendirilmesi” konferansında dile getirdiği sözler bu durumun açık bir örneğidir.¹⁷⁹

“Bir toplum, o toplumun fertleri, eğitim sürecinde ülkesine yönelecek tehditleri, ülkesinin avantajlarını, zayıf ve kuvvetli yönlerini bilmeli, ona göre davranışlar sergilemeli veya propaganda yoluyla kendisine gelecek etkileri o çerçevede değerlendirme yeteneğine sahip olmalıdır. Ama bunu yapmak için de bir çok meselenin gelişimi iyi bilinmelidir. Bu, bizim tarihimizi iyi bilmek zorunda olduğumuzu bir kez daha gözler önüne seriyor. Karadeniz Bölgemize yönelen bazı faaliyetler var. Özellikle Doğu Karadeniz Bölgesinde ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 'Misyonerlik', bu bölgede de 'Pontuşçuluk Faaliyetleri' ni görmekteyiz. Bu faaliyetler, geçmişte bölge üzerinde bazı emelleri olan ülkelerce şekillendiriliyor.”

Ulusal ve yerel basında misyonerlikle ilgili çıkan haberler ve köşe yazıları da Zirve Yayınevi katliamını yaratan ortamın önemli birer parçasıdır. Bu haber ve köşe yazılarının da özellikle 2004’ten itibaren yoğunlaştığının altını çizmek gerekir. Bu metinlerde de misyonerlik faaliyetleri AB üyelik süreciyle birlikte ele alınmakta, bölücülük, ajanlık, milli kimliğe tehdit kavramları sık sık vurgulanmaktadır. Medyanın kamuoyu oluşturmadaki etkisi düşünüldüğünde bu metinlerin konumuz açısından değeri artmaktadır.¹⁸⁰

Ömer Lütfi Mete, 2005’te *Sabah* gazetesinde “AB üyeliği yolunda gerçekleştirilen değişiklikler sayesinde esasen misyonerliği değil, gizli servislerin bu

¹⁷⁹ <<http://www.omu.edu.tr/blten/ag-eyl/dergi.htm>>

¹⁸⁰ Bu bağlamda verilebilecek örneklerin sayısı son derece fazladır; bu nedenle bu çalışmada bir kısmına yer verilerek medyadaki misyonerliğe ilişkin yaklaşımın genel bir portresi çizilmeye çalışılacaktır.

ülkede cirit atmasını meşrulaştırdık”¹⁸¹ derken, Ali Bulaç yine 2005’te *Zaman* gazetesinde eklemektedir:¹⁸²

“Misyoner faaliyetlerin salt bir dinin tebliği veya kişilerin vicdanında başlayıp biten din değiştirme ile ilgili olmadığı açıktır. Bu faaliyetlerin arkasında devletlerin jeopolitik, stratejik, ekonomik ve askeri çıkarları vardır. Misyoner kuruluşlar, Türkiye üzerinde 200 yıla varan bir tecrübeye ve tarihi reflekse sahiptirler. Benim kanaatim, bu faaliyetlerin birden fazla amacı vardır. Bunlardan biri, ülke içinde "yeni bir azınlık" oluşturmaktır. Kuşkusuz bu yeni azınlığı ülkenin mevcut nüfusundan devşirmek istemektedirler.”

Aynı tarihte *Yeni Mesaj*’da Murat Çabas, “Ülkemizde misyonerlik tehdidiyle beraber ulusal güvenliğimiz, dini ve milli bütünlüğümüz tehdit altındadır ve asıl sebep de budur” diyerek İslamın Türklükle nasıl ilişkilendirildiğini gözler önüne sermektedir.¹⁸³ Misyonerlerin Haçlı seferleriyle birlikte ele alınması da çok sık rastlanılan bir durumdur. Hakan Albayrak’ın misyonerliğe karşı nefreti körükleyen ve savaş çığırıklığı yapan sözleri de 2005’te *Milli Gazete*’de şöyle kaleme alınmıştır:¹⁸⁴

“Misyonerlik emperyalizme, sömürüye, katliama hizmet ediyor. Dolayısıyla misyonerlik bir insanlık suçudur. Türkiye’nin her yerinde mantar gibi biten apartman kiliseleri `Anadolu`nun Müslümanlardan geri alınması` hedefine kilitlenmiştir ve Papa Urbanus’un 1095’te bu maksatla startını verdiği Haçlı Seferleri’ni kutsayan `Protestan fundamentalsitler`in rahle-i tedrisatından geçen Türklerin yukarıda sözünü ettiğim o Arnavut çocuk gibi `şeytanın ordusu`na savaş açacağı kesindir. Bu kiliselere insan hakları, ifade hürriyeti, din özgürlüğü, demokrasi vs namına tahammül etmemiz gerektiğini söyleyenler ya cahildir, ya aptaldır, ya da haindir. Bu kiliseleri behemehal kapatmak lazım. `Halkı kin ve düşmanlığa sevk ediyorlar` deyip kilidi vurmali ve misyonerleri yaka paça sınır dışı etmeli. Avrupa Birliği mi kızar? E, onlar da `nefret vazediliyor` diye camileri kapatmaya başlamadılar mı? Kur’an’dan `sakıncalı` ayetler okudukları gerekçesiyle imamları sınır dışı etmiyorlar mı? `Sizin yaptığınızdan farklı bir şey yapmıyoruz` dersiniz, olur biter.”

Bu tarz yayınlar Zirve Yayınevi katliamının ardından da devam etmiş, yine siyasi yelpazenin her kanadından farklı gazetelerde farklı köşe yazarlarınca misyonerlik suça teşvik edici bir tahrik unsuru olarak ortaya konulmuştur. Hasan Ünal cinayetten 6 gün

¹⁸¹ Ömer Lütfi Mete, “Misyonerlik demokratik hak mı?,” *Sabah*, 24.03.2005.

¹⁸² Ali Bulaç, “Misyonerlik ve Azınlıklar,” *Zaman*, 05.02.2005.

¹⁸³ Murat Çabas, *Yeni Mesaj*, 31.01.2005.

¹⁸⁴ Hakan Albayrak, “Misyonerlik bir insanlık suçudur-2,” *Milli Gazete*, 16.07.2005.

sonra *Milli Gazete*'de “Misyonerlik tehlikeli bir iştir ve derhal yasaklanması gerekir. Milletimizin ortak paydası olan İslamiyete ve dolayısıyla milli kimliğe yönelik en büyük tehdittir”¹⁸⁵ derken, *Radikal* gazetesinden Hasan Celal Güzel,

“Lâkin, bütün bu nevi taşkınlıkların gerisinde ağır tahriklerin bulunduğunu da görmek lâzımdır. Malatya gibi, Türkiye'nin en muhafazakâr illerinden birinde, açıkça halkın gözü önünde misyonerlik yapar, bir takım menfaatler karşılığında İslâmın aleyhinde bulunur, daha da ileriye gidip Aleviliği, Kürtlüğü ayırıcı şekilde istismar etmeye kalkışırsanız ve bunu da Hıristiyanlık adına yaparsanız, hoş karşılanmanız elbette mümkün değildir. Neredeyse 1400 yıllık İslâm diyarında, Seyyid Battal Gazi'nin memleketinde misyonerlik yapmak, İstanbul'da İstiklâl Caddesi'nde Kitab-ı Mukaddes dağıtmaya benzemez. Ancak, bu münasebetsizliğe gösterilecek tepkinin de şiddete dönüşmemesi gerekir”¹⁸⁶

diyerek büyük bir “alıcenaplık” göstermektedir. Bu ifadedeki İstanbul-Anadolu ayrımı da ayrıca dikkat çekicidir ve Hasan Celal Güzel Anadolu'yu bir Türk ve İslam yurdu olarak kodlayan zihniyetin müstesna bir örneğini sunmaktadır.

Bu bağlamda özellikle yerel basında misyonerlikle ilgili çıkan haber ve yorumlar da son derece önemlidir. Çünkü Anadolu'da yaşamaya devam eden az sayıda gayrimüslim adeta “görünmemeye” ve “dikkat çekmemeye” gayret ederken,¹⁸⁷ misyonerler gayrimüslimliğin en görünür şekli olarak ortadadır. Malatya yerel basınına bu noktada ayrıca değinmek gerekmektedir. Malatya *Yenigün* gazetesinin 20–22 Şubat tarihleri arasında yayınladığı yazı dizisi Malatya'daki diğer bir yerel gazete *Bakış*'in suçla teşvik içeren yayınlarını açıkça gözler önüne sermektedir. 2005 Şubat ayında misyonerlik karşıtı haberleri yoğunlaştıran ve hedef gösteren *Bakış* gazetesinin bu yayınlarına karşı Kayra Yayınevi Malatya Temsilcisi Gert Martinus De Lange'nin yazılı bir basın açıklaması yaparak kendisine ve kitabevi çalışanlarına yönelik tehditler ve yapılan baskılar sonucu can güvenliği kalmadığını kaygısını dile getirmesi, ardından Malatya'dan ayrılması son derece dikkat çekicidir.¹⁸⁸

Şubat 2006'da *Bakış* gazetesinde Ali Fuat Ürgüplü'nün “İslam adına bir çok yerlere bağışta bulunanlar ve bu toplumun duyarlı, tepkili vatandaşları, kesiksiz

¹⁸⁵ Hasan Ünal, “AKP ve Misyonerlik,” *Milli Gazete*, 24.04.2007.

¹⁸⁶ Hasan Celal Güzel, “Misyonerlik Sorunu,” *Radikal*, 06.12. 2007.

¹⁸⁷ **Türkiye’de Farklı Olmak: Din ve Muhafazakârlık Ekseninde Ötekileştirilenler**, Binnaz Toprak (Proje Sorumlusu), İrfan Bozan, Tan Morgül, Nedim Şener, 2008, s. 103–107.

¹⁸⁸ *Yenigün*, 20-22.02. 2008.

sürdürülen bu misyoner faaliyetleri için bir çare üretmiyor ve düşünmüyorlar mı? Tribünde ne zamana kadar oturacaksınız? Sahaya indiğinizde çok geç kalmış olacaksınız" sözleri Malatya'da misyonerlere karşı yaratılmaya çalışılan tepkinin önemli bir örneğidir.¹⁸⁹

Yukarıda verilen bu örnekler gerek devlet kurumları, devlet yetkilileri, siyasetçiler ve akademisyenler gerekse medya tarafından laiklik-dindarlık ayırımına gidilmeden misyonerliğin ortak bir öteki olarak kodlandığını ortaya koymaktadır. Çalışma boyunca sık sık vurgulandığı gibi, bu örnekler de açıkça göstermektedir ki, konu gayrimüslimler ve özelinde misyonerler olduğunda modernist-laik milliyetçiler ve milliyetçi muhafazakârlar ortak bir çizgide buluşabilmektedir. Öteki'ne yönelik şiddetin cinayetle sonuçlanması konusunda ayrışmalar olsa da, öteki'ne yönelik şiddetin sözlü saldırı içermesi noktasında bir ayrışma yoktur. Misyonerler ister bölücü ajan, ister din istismarcısı olarak tanımlansın her iki kesim için de kendi milliyetçiliklerinin hayat bulduğu bir ötekiliğin ifadesidir. Ulus devletin AB reformları ve AB üyeliğiyle birlikte elden gideceği korkusu öteki'ne karşı hoyratlığı körüklemektedir. Fakat bu noktada yükselen gayrimüslim karşıtlığının dönemsel itici gücü Batı karşıtlığı olsa da, tarihsel olarak öteki'nin Türk ulusal kimliği çatısı altında nasıl kodlandığının ve özellikle 1980 sonrası yetişen kuşakların, bu şiddet eylemlerinin faillerinin nasıl bir eğitim sisteminden geçtiklerinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

SONUÇ

“Ulusal kimliğin oluşumu, ulusal hafızaya olduğu kadar ulusal ‘amnesia’ya da bir çağrı içerir. İradi unutkanlık, tabu ve totemde simgelenen kolektif bastırma ve yüceltmenin göstergesidir.”¹⁹⁰ Türkiye’de de gayrimüslimlere ilişkin Türkiye’ye yöneltilecek eleştirileri kuvvetle inkâr eden çoğunluk, eleştirilerin zeminini oluşturan toplumsal zihniyeti bir türlü terk edememiştir. Eleştiriyi kabul etmeyi bir yana bırakın, eleştiri üzerine biraz düşünmek bile ulusal kimliğin elden gideceği korkusunu yaratmaktadır. Üstelik toplumsal değişime

¹⁸⁹ Korkut, <<http://bianet.org/bianet/kategori/bianet/94829/misyonerlik-bolucu-tehdit-sozleri>>

¹⁹⁰ Zafer Yörük, “Politik Psişe Olarak Türk Kimliği,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 310.

direnc gösteren bu muhafazakârlık günümüzde belki de hiç olmadığı kadar geniş bir kesim tarafından paylaşılmaktadır. Bugün ulusalcı olarak adlandırılabilen modernist-laik kesim bir yandan İslamileşen gündelik hayata karşı direnc gösterirken, bir yandan ulus devletin reformasyonuna karşı direnc göstermektedir. Öte yandan İslami kesimin kalbur üstü sınıfları bu reformasyona eklemlenirken, alt sınıflar öfkelerini giderek keskinleşen bir milliyetçi muhafazakârlıkta ifade etmektedir. “Yaşadıkları toplum hakkında duydukları güvensizlikleri artan tüm bu kesimler milliyetçilik söylemi altında bir sığınak ya da korunma dili bulmaktadır.”¹⁹¹

Ulus devlet kavramına saplanmadan, bu reformasyona neden olan küresel ekonomik dönüşüm üzerine kafa yormaktansa, siyasi yelpazenin geniş bir kısmını oluşturan farklı siyasi kesimlerin karşı tarafa ait olduğunda kızdığı kimlik siyasetinden öteye bir eleştiri noktasına var(a)maması düşündürücüdür. Ulusalcılar için İslamcılar, İslamcılar için ulusalcılar, Kürtler için Türkler, Türkler için Kürtler ve bunun gibi bütün ikiliklerin ötesinde bir üçüncü pozisyona kapanan yollar kimlik siyasetini de kısırlaştırmaktadır.

Yukarıda sayılan ikiliklerin hepsi için gayrimüslimlerin öteki olması ise konumuz açısından hayati bir öneme sahiptir ve en başta iddia ettiğimiz gayrimüslimlerin ‘kurucu ötekiliği’ni doğrulamaktadır. Türkiye’nin kısa siyasi geçmişinde iktidara hangi siyasi akım gelirse gelsin gayrimüslimler siyasi hizipleşmenin ötesinde bir öteki olarak her dönemde karşımıza çıkmaktadır. Vatandaş ve ulus ayrımı cumhuriyet tarihinde en başta gayrimüslimler için geçerli olmuştur. Türkiye’nin kapitalist ekonomiye Türk burjuvazisiyle eklemlenme çabısından türdeş bir üst kimlik inşa çabasına kadar her aşamada gayrimüslim azınlık “yangında ilk vazgeçilecek” unsurdur.

Ancak farklılıklarını ortaya çıkarmadıkları ve bunu talep etmedikleri müddetçe gayrimüslimlerin “misafirliği” kabul edilmektedir. Dindar kesimler için bu çerçeve İslam hukuku sınırlarında çizilmeye devam edilirken, laik kesim için bu çerçevenin sınırlarını ulusal egemenlik, ulus devlet kavramları çizmektedir. Dolayısıyla gayrimüslimlere yönelik genel algının asgari bir hoşgörü bile değil, asgari bir tahammül noktasında oluştuğu görülmektedir. Bu nedenle AKP döneminde gayrimüslimlere yönelik atılan adımların derinliği de en az daha önceki hükümetler kadar sorguya muhtaçtır. Çünkü hiçbiri

¹⁹¹ Kentel, Ahıska, Genç, a. g. e. , s. 83.

gayrimüslim azınlığı çoğunlukla eşit haklara sahip birer Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak kabul ettiğini kanıtlayamamıştır.

Günümüzde gayrimüslimlere yönelik şiddet eylemleri ayrı ayrı adi suçlar olarak değil, bu toplumsal zihniyetin ortak birer çıktısı olarak görülmelidir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinden itibaren savunmacı bir milliyetçi refleksle yetiştirilen, dört tarafı düşmanla çevrili ülkenin hain iç düşmanlarına karşı sürekli uyanık olmaya çağrılan, 1980'lerden itibaren Türklüğün içindeki İslam dozu yoğunlaştırılan bir eğitim sisteminden geçen, medya aracılığıyla milliyetçi refleksleri sürekli kaşınan, Kurtlar Vadisi'yle damardan milliyetçi muhafazakâr ideoloji enjekte edilen gençlerin eylemleri sadece o gençlere verilecek ağır hapis cezalarıyla geçiştirilemeyecek kadar önemlidir. Ne bu gençleri bu tür eylemlere iten sosyo-ekonomik dinamikler analiz edilmeden yapılan kuru milliyetçilik eleştirileri ne de yırtıcı bir milliyetçiliği kuru bir şekilde dillendirmek zordur. Yapılması gereken öteki'ne karşı ayrımcı muameleyle yasal ve siyasal zeminde ortak bir mücadele alanı kurmak ve başta yargı tarafından olmak üzere nefret suçunu kamuoyunun gündemine taşıyarak derinlikli bir toplumsal barış projesine imza atmaktır.

Kaynakça

Kitaplar

- Ahmad, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995.
- Akar, Rıdvan, **Varlık Vergisi, Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği**, İstanbul, Belge Yayınları, 1992.
- Aktar, Ayhan, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, 7. B., İstanbul, İletişim, 2004.
- Alexandris, Alexis, **The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974**, Athens, Center for Asia Minor Studies, 1992.
- Bora, Tanıl, **Türk Sağının Üç Hali**, İstanbul, Birikim Yayınları, 1999.
- Copeaux, Etienne, **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, çev. Ali Berktaş, 2. B., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Ersanlı, Büşra, **İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, İstanbul, İletişim, 2003.
- Gökacı, Mehmet Ali, **Nüfus Mübadelesi Kayıp Bir Kuşakın Hikayesi**, İstanbul, İletişim, 2. B., 2004.
- Güven, Dilek, **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6/7 Eylül Olayları**, 2. B., İstanbul, İletişim, 2006.
- Güvenç, Bozkurt, Şaylan, Gencay, Tekeli, İlhan ve Şerafettin Turan, **Türk-İslam Sentezi**, İstanbul, Sarmal, 1994.
- Karimova, Nigar, Deverell, Edward, **Minorities in Turkey**, Stockholm, The Swedish Institute of International Affairs, 2001.
- Karpat, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller**, İstanbul, Afa Yayınları, 1996.
- Kentel, Ferhat, Ahıska, Meltem ve Fırat Genç, **"Milletin Bölünmez Bütünlüğü" Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik(ler)**, İstanbul, TESEV Yayınları, s. 2007.
- Koçoğlu, Yahya, **Hatırlıyorum: Türkiye'de Gayrimüslim Hayatlar**, İstanbul, Metis, 2003.
- Levi, Avner, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**, 2. B., İstanbul, İletişim, 1998.
- Oran, Baskın, **Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**, 5. B., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999.

Oran, Baskın, **Lozan İhlalleri: Türkiye ile Yunanistan Açısından Karşılaştırmalı Bir İnceleme**, y.y., 1999.

Oran, Baskın, **Türkiye’de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama**, 4. B. , İstanbul, İletişim, 2008.

Ökte, Faik, **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, 1951.

Özdoğan, Günay Göksu, **“Turan”dan “Bozkurt”a, Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)**, çev. İsmail Kaplan, İstanbul, İletişim, 2001.

Poulantzas, Nicholas, **Classes In Contemporary Capitalism**, London, Verso, 1978.

Poyraz, Ergün, **Musa'nın Çocukları Tayyip ve Emine**, İstanbul, Togan Yayınları, 2007.

Poyraz, Ergün, **Musa'nın Gül'ü**, İstanbul, Togan Yayınları, 2007.

Rabasa, Angel, Larrabee, F. Stephen, **The Rise of Political Islam in Turkey**, Pittsburgh, RAND Cooperation, 2008.

Soykan, T. Tankut, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler: Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü**, İstanbul, Ütopya Kitabevi, 2000.

Taşkın, Yüksel, **Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya**, İstanbul, İletişim, 2007.

Toprak, Binnaz, Çarkoğlu, Ali, **Değişen Türkiye’de Din, Toplum Ve Siyaset**, İstanbul, TESEV Yayınları, 2006.

Üstel, Füsun, **“Makbul Vatandaş”ın Peşinde: II. Meşruiyetin Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, İstanbul, İletişim, 2004.

Yıldız, Ahmet, **"Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, İstanbul, İletişim, 2001.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 2. B., İstanbul, İletişim, 1996.

Makaleler

Akçam, Taner, “Türk Ulusal Kimliği üzerine Bazı Tezler,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 53-62.

Bali, Rifat N., “The politics of Turkification during the Single Party period,” **Turkey Beyond Nationalism : Towards Post-Nationalist Identities**, ed. Hans-Lukas Kieser, London, I. B. Tauris & Company, Limited, 2006, s. 43-49.

Bali, Rifat N., Yumul, Arus, Benlisoy, Foti, “Yahudi, Ermeni ve Rum Toplumlarında Milliyetçilik,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 919-923.

Bora, Tanıl, “ ‘Ekalliyet Yılanları...’ Türk Milliyetçiliği ve Azınlıklar, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 911-918.

Bora, Tanıl, “Türkiye’de Milliyetçilik Söylemleri,” **Birikim**, Sayı 67, Kasım 1994.

Bozkurt, Gülnihal, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar,” **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Vol. 43 (1-4), 1993, s. 49-59.

Çağaptay, Soner, “Citizenship policies in interwar Turkey,” **Nations & Nationalism**, Vol. 9 (4), 2003, s. 601-619.

Çağaptay, Soner, “Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 245-262.

Çetin, Fethiye, “Yerli Yabancılar,” **Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları (Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi, Lozan Antlaşması)**, haz. İbrahim Kaboğlu, İstanbul, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, 2002, s. 71-81.

Copeaux, Etienne, “Türk Milliyetçiliği: Sözükle Tarihler, İşaretler,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 44-52.

Fırat, Melek, “1923–1939 Yunanistan’la İlişkiler,” Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kuruluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, 4. B. , İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 325-356.

Fırat, Melek, “1945-1960 Yunanistan’la İlişkiler,” Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kuruluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, 4. B. , İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 576-614.

Fırat, Melek, “1960-1980 Yunanistan’la İlişkiler,” Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kuruluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, 4. B. , İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 716-768.

İşın, Engin, İşyar, Bora, “Türkiye’de Ulus-Devlet ve Vatandaşlığın Doğuşu,” **Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları**, der. Ayhan Kaya, Turgut Tarhanlı, İstanbul, TESEV Yayınları, 2005, s.79-97.

İçduygu, Ahmet, Kaygusuz, Özlem, “The Politics of Citizenship by Drawing Borders: Foreign Policy and the Construction of National Citizenship Identity in Turkey,” **Middle Eastern Studies**, Vol.40 (6), November 2004, s. 26 – 50.

İçduygu, Ahmet, Toktaş, Şule ve B. Ali Soner, “The politics of population in a nation-building process: emigration of non-Muslims from Turkey,” **Ethnic and Racial Studies**, Vol. 31 (2), February 2008, s. 358-389.

Kadioğlu, Ayşe, “Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği,” **Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara**, İstanbul, Metis, 2008, s. 31-54.

Kaplan, İsmail, “Milli Eğitim İdeolojisi,” Milliyetçilik, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 788-799.

Koçak, Cemil, “Kemalist Milliyetçiliğin Bulanık Suları,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 37-43.

Konan, Belkıs, “Osmanlı Devletinde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din Ve Vicdan Özgürlüğü,” **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Vol. 57 (1), 2008, s. 167-182.

Kuyucu, Ali Tuna, “Ethno-religious 'unmixing' of 'Turkey': 6-7 September riots as a case in Turkish nationalism,” **Nations & Nationalism**, Vol. 11 (3), 2005, s. 361-380.

Mardin, Şerif, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri,” **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, Bütün Eserleri 6, İletişim, İstanbul, 2006, s. 35–118.

Oran, Baskın, “İç ve Dış Politika Açısından II. Dünya Savaşında Türkiye’de Siyasal Hayat ve Sağ - Sol Akımlar,” **SBF Dergisi**, Cilt 24 (3), 1969, s. 227-275.

Oran, Baskın, “Ermeni Tehciri,” Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kuruluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, 4. B. , İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 102-103.

Ortaylı, İlber, “The Ottoman millet system and its social dimensions,” **Boundaries of Europe**, Stockholm, Forskningsnämnden, 1998, s. 120-126.

Özözen Kahraman, Selver, “Geçmişten Günümüze Gökçeada’da Yerleşmelerin Dağılımında Etkili Olan Faktörler,” **Coğrafya Dergisi**, Sayı 14, 2005, s. 25-42.

Yeğen, Mesut, “Yurttaşlık ve Türklük,” **Toplum ve Bilim**, Sayı 93, 2002, s. 200-217.

Yörük, Zafer F. , “Türk Siyasetinin Yapısal Analizi’nin Siyasal Analizi: ‘Tarihsel Blok’, ‘Merkez-Çevre’ ve Bastırılmışın Geri Dönüşü,” **Mesele**, Sayı 24, Aralık 2008, s. 45–51.

Yörük, Zafer, “Zafer Yörük, “Politik Psişe Olarak Türk Kimliği,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik**, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2002, s. 309-324.

Yumul, Arus, “Azınlık Mı, Vatandaş Mı?,” **Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları**, der. Ayhan Kaya, Turgut Tarhanlı, İstanbul, TESEV Yayınları, 2005, s. 103–104.

Raporlar

2007 Yılı İçerisinde Türkiye’deki Protestan Cemaatinin Maruz Kaldığı Hak İhlalleri Raporu, Türkiye Protestan Kiliseler Birliği, Ocak 2008.

Türkiye’de Farklı Olmak: Din ve Muhafazakârlık Ekseninde Ötekileştirilenler, Binnaz Toprak (Proje Sorumlusu), İrfan Bozan, Tan Morgül, Nedim Şener, 2008.

Gazeteler

Akıner, Tolga, “Misyonerlik suç değil ama nedense 'tehdit',” **Radikal**, 22.12.2007.

Akşam, 06.06. 2004.

Akşam, 10 Şubat 2005.

Albayrak, Hakan, “Misyonerlik bir insalık suçudur-2,” **Milli Gazete**, 16.07.2005.

Bulaç, Ali, “Misyonerlik ve Azınlıklar,” **Zaman**, 05.02.2005.

Çabas, Murat, **Yeni Mesaj**, 31.01.2005.

Ekinci, Adnan, “İnsanlığın Entel Umudu,” **Radikal**, 19.11. 2004.

Güzel, Hasan Celal, “Misyonerlik Sorunu,” **Radikal**, 06.12. 2007.

Hür, Ayşe, “Lozan'ı çok severiz ama...,” **Radikal**, 27.11.2005.

Işık, Tarık, Saymaz, İsmail, “Sağcı da solcu da misyonerlik alarmı veriyor,” **Radikal**, 20.04.2007.

Mete, Ömer Lütfi, “Misyonerlik demokratik hak mı?,” **Sabah**, 24.03.2005.

Milliyet, 25.05.2005.

Milliyet, 15.08.2010.

Oran, Baskın, “İmroz ve Bozcaada vitrini”, **Radikal2**, 7 Temmuz 2008.

Öztan, G. Gürkan, “Türkiye'de zenofobi ve misyonerlik,” **Radikal**, 26.04.2007.

Radikal, 17.03.2010.

Radikal, 08.01.2009.

Sabah, 28.03. 2005.

Takvim, 16.11.2004.

Ünal, Hasan, “AKP ve Misyonerlik,” **Milli Gazete**, 24.04.2007.

Yeni Şafak, 25.10.2003.

Yeni Şafak, 08.07.2006.

Yenigün, 20-22.02. 2008.

İnternet Kaynakları

14 Nisan 2007 Tandoğan Mitingi, Prof. Dr. Alpaslan Işıklı'nın Konuşması,
<http://www.yayed.org/genel/bizden_detay.php?kod=449>

1924 Anayasa için bkz. <<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>>

1926 İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanilmasi Hakkında Kanun, <<http://www.turkcekampanyalari.org/Yasa.asp?Sira=1>>

Bali, Rifat N., “Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları-I,” <<http://www.anarres.net/yah/tr/trol6.html>>

Danıştay 13. Daire'nin 692 sayılı kararı (98.02.2005), <<http://www.danistay.gov.tr/kerisim/container.jsp>>

Gross, Andreas, **Gökçeada (İmbros) and Bozcaada (Tenedos): preserving the bicultural character of the two Turkish islands as a model for co-operation between Turkey and Greece in the interest of the people concerned**, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Raporu, 6 Temmuz 2008, <<http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc08/EDOC11629.htm>>

Karaömerlioğlu, Asım, “6-7 Eylül'ün Anlattıkları,” 06.09.2002, <<http://www.bianet.org/2002/09/14/13018.htm>>

Kılıçbay, Mehmet Ali, “Toplum bir'ler toplamıysa despotluk, bireyler toplamıysa demokrasi vardır,” **Yeni Aktüel**, <<http://www.yeniaktuel.com.tr/yaz48-210004-110,134@2100.html>>

Korkut, Tolga, “Misyonerlik Bölücü Tehdit Sözleri,” 19 Nisan 2007, <<http://bianet.org/bianet/kategori/bianet/94829/misyonerlik-bolucu-tehdit-sozleri>>

İçimizdeki Haçer: Fener Rum Patrikhanesi, Vatansverin El Kitabı Serisi: 3, <<http://www.atonet.org.tr/yeni/index.php?p=924&l=1>>

Varlık Vergisi, <<http://www.belgenet.com/arsiv/varlikvergisi.html>>

“Skandal Rapor: Gökçeada İmboss olsun!” , 25.06.2008, <http://www.gazeteport.com.tr/NEWS/PRINT/GP_236017>

“Veteran diplomat, Armenian patriarch lend support to AKP,” *Turkish Daily News*, June 5, 2007, <<http://www.turkishdailynews.com.tr/article.php?enewsid=75000>>

“Turkey: Religious Minorities Watch Closely as Election Day Approaches,” Eurasianet, July 19, 2007, <<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav071907a.shtml>>

“Türkiye Rum azınlık raporunu önyargılı buldu” , 30.06.2008, <<http://haberus.com/haber.php?hid=1319003>>

<http://www.bozcaada.gov.tr/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=51>

<<http://www.haber7.com/haber/20061202/Dini-ogretmezseniz-misyonerler-ogretir.php>>

<<http://www.haberler.com/konya-diyamet-isleri-baskani-bardakoglu-konya-da-haberi>>

<<http://www.omu.edu.tr/blten/ag-eyl/dergi.htm>>

<http://www.yargitay.gov.tr/bilgi/kanun_liste/PC11151.HM3.text.html>